

Глава V

ДРУГИ УДАРНИ КОРПУС У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ, САНЦАКА И ХЕРЦЕГОВИНЕ (септембар 1944—јануар 1945.)

1. ОПЕРАТИВНА СИТУАЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ, САНЦАКУ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОЛОВИНОМ СЕПТЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Продором јаких снага НОВЈ у Србију (2, 5. и 17. дивизије; дивизија из 2. и 3. ударног корпуса; 1. и 6. дивизије 1. пролетерског и 16. и 36. дивизије 12. ударног корпуса) крајем августа и почетком септембра 1944. и избијањем јединица Црвене армије на југословенско-румунску границу, настављена је битка за истјеривање окупатора и ослобођење земље. Јединице НОВ и ПОЈ широм Југославије предузимају акције широких размјера да се окупатору у завршним борбама нанесу што већи губици, спријечи извлачење, те да се он по могућности уништи или зароби. Овим борбама су истовремено обухваћене квислиншке формације, које су до краја остале одане окупатору и везале своју судбину за њега.

У овом борбеном захвату једно од централних питања, односно задатака који су стајали пред јединицама Народноослободилачке војске био је дефинитивни обрачун са четницима Драже Михаиловића, њихово потпуно разбијање и уништење, на територији Србије и у

другим областима Југославије, као и осталих квислиншких формација у нашој земљи. Четници су у ово вријеме још имали утицај у тим подручјима земље, а покушавали су да се приближе савезницима (Енглезима и Американцима), па су преко појединаца и група у Црној Гори, Санцаку и Херцеговини почели да се оријентишу према Црногорском приморју и Боки Которској, гдје су очекивали њихово искрцавање и помоћ.

За вријеме борби за ослобођење Србије и Београда јединице 2. ударног корпуса водиле су сталне и упорне борбе у Црној Гори, Санцаку и Херцеговини са окупаторским јединицама (181. и 369. легионарском дивизијом), четницима и другим квислинзима који су се на њих ослањали у тежњи да се одрже на окупу до очекиваног повезивања са савезницима.

Према подацима наших јединица, на територији Црне Горе се у ово вријеме налазило око 7.500 четника под командом Павла Буришића, прикупљених у и око гарнизона које је држао окупатор, или у мањим групама на забаченим, недовољно контролисаним теренима, одакле су се повремено активирали према ослобођеној територији и нашим јединицама, користећи њихову малобројност и развученост на појединим секторима. У исто вријеме на територији Херцеговине налазило се око 4.000 четника под командом Петра Баћевића.

На оперативном подручју 2. ударног корпуса у овом периоду налазиле су се и дјејствовале слиједеће његове јединице: 3. ударна дивизија у Црној Гори затварала је правце од Сјенице, Пећи и Подгорице; 29. ударна дивизија у Херцеговини према непријатељским гарнизонима у овој области и комуникацијама у Приморју и долини Неретве; 37. ударна дивизија у Санцаку затварала је правце из источног Санцака ка долинама Лима и Дрине и дјејствовала на комуникацијама у овој области; Приморска оперативна група у старој Црној Гори и према Боки Которској, Црногорском приморју и Конавлима. Поред ових јединица, под командом штаба 2. ударног корпуса налазиле су се и јединице италијанске партизанске дивизије »Гарибалди«, које су анга-

жоване у борби заједно са осталим јединицама корпуса. На оперативном подручју корпуса дјејствовали су и партизански одреди Црне Горе, Херцеговине и Санцака.

Половином септембра јединице НОВ и ПОЈ су контролисале највећи дио територије у свим крајевима Југославије. Основне квислиншке снаге — четници, усташе и домобрани — биле су војнички поражене и разбијене, а остале снаге колаборације биле су у расулу. Избијањем Црвене армије на границу Југославије положај окупаторских снага на југу наше земље и у Грчкој, односно на цијелом Балкану, постао је веома тежак.

Врховни штаб НОВЈ је 15. септембра упознао штаб 2. ударног корпуса с развојем ситуације на нашем и савезничким фронтима, с тим да се њемачке снаге из Грчке повлаче и да врше припреме за повлачење и из Албаније и Југославије. Очекивало се да ће се знатне њемачке снаге са југа Балкана, из Албаније и Грчке, повлачити приморским појасом, односно преко територије Црне Горе, Санцака и Херцеговине, те су задаци 2. ударног корпуса постали веома значајни, и ангажовање његових јединица иа овим правцима максимално.

У вези са тим наређено је да јединице 2. ударног корпуса развију офанзивна дјејства на свим правцима, да руше комуникације и заузимају важна упоришта и саобраћајне чворове са циљем да се окупаторским јединицама не дозволи организовано повлачење из наше земље, да му се нанесу што већи губици. Истовремено, Врховни штаб је наредио да се спријечи повезивање четника, усташа и других реакционарних елемената и група на црногорско-херцеговачком приморју са разним мисијама из иностранства.

У вези с очекиваним повлачењем окупатора, штаб 2. ударног корпуса ангажовао је све своје јединице у Херцеговини, Црној Гори и Санцаку на ослобађању још неослобођених подручја и мјеста, онемогућавању четника да се у овим областима повезују, организују и врше утицај на народ. Оне су поред борбених задатака помагале на учвршћивању власти и организацији живота и рада на слободној територији, развијајући у свим

мјестима гдје су долазиле интензивну политичку активност, спроведећи мобилизацију и обучавајући нове борце.

Неуспјех окупатора у дурмиторској операцији условио је даљи размах борбених дјејстава јединица 2. корпуса на цијелом његовом оперативном подручју и прелазак у стална офанзивна дјејства на комуникацијама и према гарнизонима, чиме је отпочела битка за коначно истјеривање окупатора и ослобођење Црне Горе, Санцака и Херцеговине.

Трећа ударна дивизија је у наредном периоду — пошто је завршетком дурмиторске операције извршила успјешан маневар забацивањем у позадину непријатеља и поново ослободила територију у долини Таре и Лима коју је у овој офанзиви била напустила, те ослободила Колашин, Беране, Андријевицу и Бијело Поље — заузела распоред на широком пространству Црне Горе и Санцака, дјејствујући раздвојено по бригадама, затварајући правце од Сјенице, Пећи и Подгорице, откуда је очекиван напад и повлачење њемачких јединица. На овој просторији, у садјејству са дијеловима Зетског и Комског одреда, имала је потпуну контролу, одбијала непријатељске испаде, нападала окупаторске посаде и мање дијелове на објектима које су још држали, откривала и уништавала четнике, разбијала милицију, политички дјеловала у наподу, а у завршним борбама за ослобођење Црне Горе одиграла значајну улогу у нападима на окупаторске јединице које су се повлачиле преко територије коју је она контролисала и држала.

У другим дијеловима Црне Горе и Санцака остале јединице 2. корпуса развијале су активност на својим секторима: Приморска оперативна група, пошто је ослободила Никшић и Чево, према Грахову, Цетињу и Боки Которској; 37. ударна дивизија, пошто је са сектора Бајина Башта—Златибор—Нова Варош подржала продор јединица 1. и 12. корпуса у Србију, оријентисала је своје јединице ка комуникацији Сјеница—Пријепоље—Пљевља. Ситуација се на њеном подручју повољно развијала, све већи број бораца ступао је у јединице, перспективе скорог ослобођења постале су јасне и бор-

дима и иароду, вршене су припреме за коначни обрачун са окупаторским снагама које су се припремале за повлачење, као и са четницима који су покушавали да избјегну заслужену казну; јединице 29. дивизије, послје жестоких борби са Нијемцима и четницима у рејону Невесиња и завршетка дурмиторске операције, те подршке јединицама НОВЈ које су продирале преко њене територије за Србију (1. пролетерски и 12. ударни корпус) и ослобођења Гацка и Автовца, преносе тежиште својих дјејстава у сјевероисточну Херцеговину, продирући у горњи ток Неретве и ослобађају (16. септембра) Калиновик (11. бригада), поново формирају Калиновачки и Коњички одред, који су били расформирани за попуну бригада и формирање нових.

Као резултат успјешних борби у овом дијелу Херцеговине створена је већа ослобођена територија, на којој је 17. септембра 1944. формиран Обласни народно-ослободилачки одбор Херцеговине са сједиштем у Гацку. Јединице ове дивизије осујетиле су покушај јаче групације четника Драже Михаиловића, који су се послје капитулације Италије прикупљали и оријентисали према Цавтату и Дубровнику са циљем да се повежу са обећаним искрцавањем савезника у овим рејонима. Ова групација је нападнута у току 22. и 23. септембра на комуникацији Требиње—Дубровник, па су разбијени остаци одбачени према Калиновику и Фочи. Јединице 29. дивизије су затим усмјерене према јужној Херцеговини за проширење ослобођене територије и ослобођење мјеста и градова у овој области и од Дубровника до Херцег Новог.

Послије ослобођења Колашина и Берана у Црној Гори и Гацка у Херцеговини, јединице 2. ударног корпуса су стекле могућност да се снабдијевају авионима из наше базе у Барију свим неопходним потребама: муницијом, оружјем, експлозивом, делимично храном, одјећом и обућом. Тешки рањеници су упућивани авионима на лијечење у Италију, што је било од великог значаја за већу оперативност и маневар јединица.

2. БОРБЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ, САНЦАКА И ХЕРЦЕГОВИНЕ

У фази припрема окупатора (септембар—октобар) за одступање из ових крајева, као и током повлачења (иовембар—децембар) јединице 2. ударног корпуса су на овом оперативном подручју биле ангажоване у долинама Зете, Таре и Мораче, а затим Лима и Дрине, у долини Неретве, Црногорском и херцеговачком приморју, као и у старој Црној Гори, гдје су водиле непрекидне свакодневне борбе у којима су непријатељске јединице претрпјеле велике губитке у мртвим, рањеним и заробљеним војницима и великом ратном плијену. У овим окршајима са окупаторским и квислиншким јединицама на овим правцима довршено је дефинитивно ослобођење Црне Горе, Санцака и Херцеговине.

Борбена дјелства на овим правцима, која су принудила окупатора и остатке квислиншких јединица на убрзано повлачење уз велике напоре и са великим губицима, одвијала су се током јесени и зиме.

БОРБЕНА ДЈЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА 2. УДАРНОГ КОРПУСА ПРЕМА ПОДГОРИЦИ, РОЖАЈУ И У ИСТОЧНОМ САНЦАКУ

Према 3. дивизији Нијемци су у септембру 1944. још држали иступени гарнизон у Матешеву, важној саобраћајној раскрсници према Метохији, Санцаку и зетској котлини, за евентуално извлачење својих трупа долином Таре и Лима, према источној Босни и Сарајеву. Неколико покушаја ове дивизије (5. и 7. црногорске бригаде) током септембра (од 16. до 20. септембра), да нападом од Колашина и Трешњевика ликвидира непријатеља у рејону Матешева нијесу успјели. На простору Матешево—Јасен—Јабука налазили су се дијелови 363. пука 181. њемачке дивизије.²¹¹ Непријатељ је и даље чврсто задржао ову раскрсницу све до 7. октобра, када

²¹¹ Архив ВИИ, рег. бр. 47/3, к. 73: Историјат 181. њемачке дивизије; к. 754, рег. бр. 46/3: бојна релација 5. црногорске бригаде, и к. 759, рег. бр. 13-1/9: бојна релација 7. црногорске бригаде.

је под сталним и снажним притиском 5. црногорске бригаде био принуђен да се са овог правца повуче према Подгорици, уз губитке од око 35 мртвих и више рањених, док су наше јединице имале 11 погинулих и 31 рањеног борца.

Четници су на простору Колашина и Васојевића у претходним борбама били разбијени, а били су у расулу и у осталим крајевима Црне Горе. Разбијени дијелови су се прикупљали у рејонима Подгорице, долине Зете и на Црногорском приморју, под окриљем окупаторских јединица које су се припремале за одступање. Постепено су губили наду да ће их прихватити западни савезници, па су се све чвршће везивали за Нијемце и дијелили њихову судбину. У рејонима Подгорице, Даниловграда и Никшића налазила се у то вријеме групација од око 4.000 четника под командом Павла Буришића. Њих је окупатор ангажовао и у операцији »Рибецал«. Поред ових, у катунској нахији су се налазиле групе Ловћенског четничког корпуса, а у сјеверној Црној Гори припадници Дурмиторског и Комског четничког корпуса.²¹² Послије неуспјеле операције »Рибецал«, четнике је поново захватила паника и деморализација, а њихове планове су осујетиле јединице 2. корпуса.^{21а}

У Санџак су се почеле пребацивати групе поражених четника из Србије у нади да се и они, ослањајући се на црногорске четнике, пребаце према Црногорском приморју.

Источно од Лима, према Пештеру и Рожају, мање групе разбијених четника из Васојевића тражиле су везу и ослонац код муслиманске милиције, како би се заједно са њима прикључиле њемачким јединицама које су вршиле припреме за повлачење са југа преко Косова и Санџака.

У вези с оваквом ситуацијом штаб 2. корпуса оријентисао је јединице 3. дивизије да дјејствују према

²¹² Четнички корпуси су били формације од неколико стотина активних војника, као мобилизацијска језгра која су повремено попуњавали. Они су формирали и мање групе за дјејство у позадини иаших јединица на ослобођеним територијама.

²¹³ Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори*, Обод, Цетиње 1977.

Подгорици (5. бригада), Рожају и Пећи (9. бригада) и преко Бијелог Поља ка Пљевљима (7. бригада). Бројно стање ове дивизије половином септембра било је око 3.000 бораца.²¹⁴

У вези с наредним задацима и очекиваним правцем повлачења непријатеља, јединице ове дивизије су крајем септембра извршиле одговарајућа помјерања и заузеле распоред по правцима: 5. црногорска бригада затворила је правац од Матешева према Колашину и Андријевици, а пошто је непријатељ повукао своје дијелове из Матешева и долине Таре, прешла је на сектор Кучи—Братоножићи да затвори правац од Подгорице и врши стални притисак према овом гарнизону; 7. црногорска бригада, пошто се повукла од Матешева и прикупила у рејону Берана, упућена је у Санџак да дјејствује на простору Пријепоље—Пљевља—Бијело Поље, као маневарска група, повезујући се у овој области са јединицама 37. дивизије, да проналази и уништава четнике и врши мобилизацију нових бораца; 9. црногорска бригада у долини Лима на сектору Андријевица—Беране да контролише ову област заједно са дијеловима Комског одреда и да извића према Чакору и Рожају.²¹⁵

Премда је био под сталним притиском дијелова 5. бригаде, непријатељ је неопажено у ноћи између 6. и 7. октобра напустио рејон Матешева и Јабукe и повукао се преко Лијеве Ријеке за Подгорицу. Командант њемачког 21. брдског корупуса је у том тренутку процијенио да је повољнији правац извлачења преко Боке Которске и долином Зете ка Никшићу. Међутим, пошто је пробијање на овим правцима задржано отпором јединица 2. ударног корпуса, њемачке снаге су принудно изабрале правац преко Колашина и Мојковца у долину Лима и Дрине, који је био много неповољнији, поготово што је повлачење вршено у неповољним зимским условима. Искористивши небудност наших јединица на овом сектору, непријатељ се повукао без губитака. Пета

²¹⁴ Архив ВИИ, к. 755, рег. бр. 3/1а: извјештај штаба 3. дивизије од 12. IX 1944. штабу 2. ударног корпуса.

²¹⁵ Архив ВИИ, к. 754, рег. бр. 16/2: наређење штаба 3. дивизије од 26. IX 1944.

бригада је потом упутила своје дијелове (три батаљона) на правцу непријатељевог повлачења, према Лијевој Ријеци, док је један батаљон задржала и даље у рејону Колашина. По избијању у рејон Биоча, према Подгорици, бригада се повезала са дијеловима Зетског одреда (8. октобра), одакле је упутила преко Брскута и Стравча свој 4. батаљон, који је напао мање групе четника на овом правцу и одбацио их према Подгорици и албанској граници.

Слиједећег дана (9. октобра), јединице 5. бригаде избијају на сектор Врбица—Медун—Сјеница—Златица, одакле настављају извињање и препаде према Какарничкој гори код Подгорице. На овој просторији бригада задржава свој 2. и 4. батаљон, а 1. батаљон, по наређењу штаба дивизије, пребацује (22. октобра) на сектор Даниловграда, на лијеву обалу Зете, прво у рејон Павковића, а затим (16. новембра) на простор Доњи Рсојевићи—Калезићи—Лубово, одакле је вршио препад према Тарашу и долини Зете, садјејствујући 6. црногорској бригади из Приморске групе, која је са десне стране вршила притисак према Даниловграду и затварала правац према Никшићу, контролишући комуникацију. Крајем октобра дошао је њен 5. батаљон из Колашина на простор Стијена—Завала—Горњи Рогами, и оријентисан према Дољанској главици, Тријепчу и Спужу.

Пету бригаду је на овој просторији (Кучи—Пипери—Бјелопавлићи) затекао почетак непријатељског повлачења према Колашину и Санцаку. Непријатељ је на сектору ове бригаде од 1. октобра до 15. новембра 1944. имао губитке од око 100 мртвих и рањених и 48 заробљених, док су њени губици за исто вријеме били 10 погинулих и 45 рањених бораца.²¹⁶

Девета бригада 3. дивизије је са сектора Беране—Андријевица контролисала територију источно од Лима, према Рожају и Чакору, као и изворни дио Лима према Плаву, Гусињу и Врмоши. Поред мањег броја разбијених четничких група, у овој области, на правцу

²¹⁶ Исто, к. 754, рег. бр. 48/3, 50/3, 53/3: релације 5. црногорске бригаде.

Рожаја и Тутина, одржавале су се још милицијске формације за чије истојање је био заинтересован окупатор, па су оне са његовим гарнизонима у Пећи и Сјеници одржавале везу и добијали подршку ради садјејства приликом повлачења. Међутим, ове формације су почеле да губе подршку муслиманског становништва, које се све више изјашњавало за народноослободилачку борбу и прелазило у њене редове. На овом простору формирају се партизанске јединице — чете, батаљони — од симпатизера НОП-а и дотадашњих припадника муслиманске милиције која се под политичким утицајем НОП-а почела распадати. Послије формирања, ове јединице су се повезале са дијеловима Комског одреда и 9. црногорске бригаде, са којима учествују у даљим акцијама против милицијских јединица које су се још одржавале.

Центар око којег се муслиманска милиција још одржавала организовано био је Рожај са 250—300 људи у мјесту, односно око 1.200 рачунајући и околна села.

Девета бригада је предузимала неколико напада из долине Лима на милицију у овој области, заузимала је Рожај и дјејствовала према Тутину и Пећи, камо се непријатељ повлачио, избјегавајући опкољавање и дефинитиван пораз, мада је у овим нападима имао знатне губитке и поново прелазео у јаче противнападе, подржан из Пећи и Тутина, послије чега се 9. бригада повлачила ка долини ЈХима.

Посљедње борбе на овом сектору 9. бригада је водила од 15. до 22. новембра, када је разбила милицију на простору Рожаја и околине и протјерала разбијене остатке према Пећи и Тутину, чиме је завршила борбе на овом правцу, па се затим прикупила до (24. новембра) у рејон Берана, одакле је на основу наређења штаба 3. дивизије упућена (26. новембра) на сектор према Подгорици, гдје се налазила и 5. бригада ове дивизије.

Девета црногорска бригада је са три батаљона, подржана дијеловима Муслиманског партизанског батаљона, пошто су се прикупили у рејону Трпеза источно од Берана, са простора Харем—Драгосава—Дине, кренула у напад према Рожају, и пошто је савладала мањи

отпор милиције на овом правцу ослободила је Рожаје (29. септембра) и принудила непријатеља да одступи према Пећи и Тутину. Бригада се потом (4. октобра) повукла под борбом са ове просторије према Беранама. Затим је своје дијелове из рејона Берана и Андријевице пребацила (15. и 16. октобра) на Чакор са задатком да поруше комуникацију Пећ—Чакор—Мурина. Они су на овом задатку остали (три батаљона) до 21. октобра; порушили су пут и неколико мостова и пропуста на одсјеку Чакор—Кућиште, а затим се поново повукли у долину Лима, на сектор Берана, док су на правцу Андријевица—Чакор остали дијелови Комског одреда и 1. бригаде италијанске дивизије »Гарибалди«.

Пошто се непријатељ у међувремену опет прикупио у Рожају и околини, 9. бригада поново полази (22. октобра) из рејона Берана, са циљем да га нападне и потпуно разбије и не дозволи његово активирање на правцу Берана. Са 9. бригадом у напад је кренуо и Муслимански партизански батаљон из Трпеца. Током ноћи непријатељ је одбачен са линије Турјак—Гусенице, а затим (23. октобра) је настављено његово гоњење према Рожају. Послије шесточасовне борбе дијелови 9. бригаде поново су ушли у Рожаје и продужили (24. октобра) гоњење непријатеља према Тутину и Пећи, наносећи му нове губитке. Непријатељ се за неколико дана поново прикупио, средио и поново извршио напад (28. октобра) јачим снагама, па се 9. бригада повукла на просторију Петњица—Полица—Будимље—Дапсиће, гдје је остала до половине новембра, док је испред ње према Рожају остао Рожајско-тутински партизански одред, који је био формиран на овој територији од мјесног становништва.

Девета бригада поново упућује (5. новембра) своја два батаљона преко Андријевице на правац Чакора, гдје је милиција успјела да потисне дијелове Комског одреда. Пошто су на овом правцу одбацили (7. новембра) непријатеља, поново су се вратили у рејон Берана у састав бригаде. Бригада је поново пошла у напад према Рожају (16. новембра), по трећи пут ослободила ово мјесто, очистила околину од милиције, продирући

према Пећи ради повезивања са косовским партизанским јединицама, па извршила напад (23. новембра) и на правцу Тутина, нанесећи непријатељу веће губитке на линији Вуча—Долово.

Послије борби на овом сектору и одбацивања непријатеља према Пећи и Тутину 9. бригада је дефинитивно напустила ове правце, на којима су остале мјештанске партизанске јединице и дијелови Комског одреда.²¹⁷

Девета бригада је у овом периоду (29. септембра—23. новембра) по оцјени њеног штаба нанијела непријатељу губитке од око 200 мртвих, рањених и заробљених, док су њени губици били 6 погинулих и 22 рањена бораца. Заплијенила је 2 тешка бацача, 5 пушкомитраљеза, 3 тешка митраљеза и већу количину разне муниције.²¹⁸

Јединице 9. бригаде су за вријеме боравка на овој територији помагале успостављање народноослободилачких одбора и осталих органа власти, формирање нових јединица и мобилизацију бораца. Оне су организовале и одржавале приредбе, предавања, митинге, конференције и састанке са народом, нарочито оним дијелом који је до тада био заведен непријатељском пропагандом. Својом дисциплином и правилним односом према обичајима и имовини народа борци ове бригаде су стекли његово повјерење.

Седма бригада, пошто се прикупила (26. септембра) у рејону Берана, извршила је покрет према Санцаку, повезала се у рејону Бијелог Поља (27. септембра) са дијеловима Бјелопољског одреда, а затим наредних дана са дијеловима Пљеваљског одреда, 3. санџачке бригаде и јединицама ОЗНЕ на овом терену и на правцу Пљеваља. Бригада је из рејона Бијелог Поља пошла (30. септембра) према Пљевљима са задатком да на овом правцу разбије мање групе четника који су се налазили око Соколца, Вруље, Камене горе, Јабуке, Потпећа и Пљеваља, и да се повеже са дијеловима 37. дивизије

217 Р.Вукановић, *Ратни пут 3. дивизије*, стр. 368—369.

218 Архив ВИИ, к. 760, рег. бр. 21/6; к. 754, рег. бр. 45/3, 74/3, 49/3, 55/3; к. 760, рег. бр. 7/1, 9/1, 10/1; к. 755, рег. бр. 3/1, 2/2; к. 754, рег. бр. 17/2, 1/11, 18/2: наређења, бојна релација и извјештаји 9. црногорске бригаде и наређење штаба 3. дивизије.

ради заједничког дјejства на сектору Пријеполје—Пљевља—Чајнице. Пошто је савладала мањи отпор четника у рејону с. Вруља, 7. бригада је продужила покрет (1. октобра) према Пљевљима (са три батаљона) и Јабучи (са једним батаљоном) са задатком да разбије четнике на овој територији. Међутим, 3. санџачка бригада је већ била приступила овом задатку и ослободила Пљевља, па се задржала неколико дана (1—5. октобра) ради одмора у овом рејону, док је њен батаљон из Јабуче (1. батаљон) продужио извиђање према Пријеполју. У то вријеме на територији западног Санџака, поред 3. санџачке бригаде, налазиле су се и јединице Бјелополског, Пријеполског и Пљеваљског одреда. Седма бригада је за вријеме боравка у рејону Пљеваља добила поуну од око 220 бораца из Дурмиторског и Никшићког одреда.

Пошто је јача групација четника из Пријеполске, Пљеваљске и Дурмиторске четничке бригаде одступала, послије ослобођења Пљеваља, према Чајничу и долини Дрине, на правцу Горажда, два батаљона 7. бригаде (1. и 3. батаљон) и један батаљон 3. санџачке упућени су (6. октобра) на тај правац. Они су тога дана разбили групе четника на простору Бољинића, Металке и Чајница, а затим слиједећег дана (7. октобра), продужили гоњење преко Миљена ка Горажду. Група батаљона ове двије бригаде извршила је напад на Горажде и осујетила покушај четника да се овдје организују за одбрану и принудила их да одступе према Вишеграду, гдје су им остали дијелови 37. дивизије (3. и 4. бригаде) нанијели веће губитке. Батаљони 7. бригаде су се задржали краће вријеме на простору Горажде—Чајнице, а затим су се вратили (10. октобра) у Пљевља, у састав главнине бригаде, која се налазила на простору Пљевља—Михајловица.²¹⁹

Седма бригада се у договору са штабом 37. дивизије пребацила из рејона Пљеваља, гдје се још неко вријеме задржао њен 1. батаљон, у источни Санџак са задатком да у садјejству са јединицама ове дивизије

219 Архив ВИИ, к. 754, рег. бр. 47/3: релација 7. црногорске бригаде.

(дијеловима 3. и 5. санџачке бригаде) ликвидира непријатеља у Сјеници и дјејствује на правцу Новог Пазара.²²⁰ Она је извршила покрет (12. октобра) из рејона Пљевља преко Коморана до Бродарева, а затим (13. октобра) правцем: Милаковићи—Требиње—Дубница—Раждагиња, гдје је преноћила (13/14. октобра). Из санџачких бригада (3. и 5) на правац Сјенице упућена су по два батаљона, док су остали батаљони ових двију бригада остављени и даље на сектору Рудо—Вишеград—Горажде.

У Сјеници се налазило око 900 припадника муслиманске милиције и око 400 четника.

Наступајући према Сјеници, 7. бригада је савладала отпор милиције (13. октобра) на простору с. Требиња и одбила њен противнапад (14. октобра) на правцу Томињаче и Раждагиње. Током дана пошла је Сјеници са јужне стране и у току ноћи (14/15. октобра) извршила напад и са дијеловима 3. и 5. санџачке бригаде разбила непријатеља и, последице једночасовне борбе, принудиле га да одступи у правцу Дуге Пољане и Новог Пазара. Седма бригада се затим размјестила (15. октобра) у рејону Томињача—Смиљевац—Штавањ ради затварања правца од Пештера и Дуге Пољане (два батаљона), у Сјеници (један батаљон) и у с. Требињу (чета пратећих оруђа).

Непријатељ се наредних дана поново прикупио (милиција, недићевци и четници) западно од Новог Пазара и у рејону Пештера и извршио напад (22. октобра) од Дуге Пољане, Расна и Тузиња према Сјеници, дијеловима је преко Штавља и Лисе продро у Сјеницу, а са југа преко Раждагиње и Брезе подишао овом мјесту. Непријатељ је током ноћи (22/23. октобра), противнападом наших јединица одбачен из вароши, а затим, током наредног дана, и са осталих положаја на оба правца, према Дугој Пољани и Јадовнику.

Седма бригада је са два батаљона наставила чишћење (24. октобра) Пештера од муслиманске милиције, а њена друга два батаљона продужила су да гоне не-

220 Р. Вукановић, наведено дјело.

пријатеља источио и југоисточно од Сјенице са територије: Камешница—Житениће—Смиљевац—Штаван. Претходног дана у састав бригаде дошао је и њен 1. батаљон из рејона Пљеваља (правцем Коморани—Бродарево—Милаковићи—Требиње—Дујко).

Обезбјеђујући залеће од Пештера, дијелови 7. бригаде (1. и 2. батаљон) са простора Браћак—Рамошево продиру (25. октобра) у Точилово и Коштам поље на правцу Новог Пазара, а отуда преко Жабрена и Рогатца нападају на комуникацију Нови Пазар—Дуга Пољана, којом су почеле повлачење њемачке јединице од Рашке преко Новог Пазара и Сјенице ка западном Санцаку и долини Дрине. Овим правцем се повлачио њемачки 91. армијски корпус. Пошто је пресијецањем моравске долине од јединица НОВЈ и ослобођењем Београда онемогућено повлачење њемачких снага са југа овим најпогоднијим правцем, Нијемци су били принуђени да користе знатно неповољније правце — ибарско-западноморавски и санчачки, који су изводили у долину Дрине и даље ка Сарајеву и Босанском Броду.

Када је 21. армијски корпус одлучио да се повлачи преко Санцака, 91. њемачки корпус оријентисан је из долине Ибра ка долини Лима да прихвати јединице овог корпуса које су се тешком муком и борбом пробијале од Подгорице ка долини Таре и Санцаку.

Непријатељ је (током 25. и 26. октобра) одбацио дијелове 7. бригаде од комуникације Нови Пазар—Сјеница и поставио бочна обезбјеђења према њој, и на тај начин осигурао транспорт и покрет својих трупа, осигуравајући се и према дијеловима 37. дивизије, који су са сјевера вршили стални притисак на ову комуникацију.

Седма бригада се повлачи 27. октобра на простор Глоговик — Делимећа — Точилово — Цетановићи — Читлук — Раждагиње — Дујке, остављајући мање дијелове за извињање у Камешници и Житнићу, а затим, пошто је нападнута (30. октобра) од муслиманске милиције и шуцполиције од Тутина и Новог Пазара и четника са правца Забрена, повукла се правцем Рмошево—

—Брачак—Тузиње на простор: Годијево—Врх—Црвско—Царичине, имајући током повлачења јаче борбе са милицијом. Услијед оваквог развоја, а на основу наређења штаба 3. дивизије, извршено је (31. октобра) даље повлачење, а затим прикупљање ове бригаде на простору Годијево—Врх—Црвско—Вишњево—Трешњевица—Лозница. На овим положајима бригада је остала са мањим помјерањима (један батаљон је дошао у Бијело Поље) све до 20. новембра, контролишући околну просторију, извиђајући према Бродареву и Пријепољу, на правцу Пештера и Сјенице, као и према комуникацији Сјеница—Пријепоље, којом се непријатељ готово неометано повлачио.

Седма бригада се прикупила (21. новембра) на простору Корита—Црвско са задатком да нападне и очисти јужни дио Пештера од милиције, како би обезбиједила залеће за свој јачи притисак на комуникацију Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље. Слиједећег дана напала је и савладала слабији отпор милиције на простору Угла и Долића и продужила гоњење разбијених дијелова према Тутину и Новом Пазару, тако да су њени дијелови крајем дана (22. новембра) избили на линију: Набоје—Шипче—Градац—Браћак—Крња јела—Тузине—Расно. Бригаду је на овој територији затекло наређење штаба дивизије (23. новембра) да се пребаци у област Рожаја, одакле је била повучена 9. црногорска бригада и упућена према Подгорици, на сектор 5. црногорске бригаде. На основу овог наређења 7. бригада се пребацила преко Пештера (23/24. новембра) на простор: Рожај (1. батаљон)—с. Грахова (2. батаљон)—с. Срећани (3. батаљон)—с. Нурковићи (4. батаљон), гдје је остала до краја мјесеца, када је поново враћена у долину Лима пошто је непријатељ од Подгорице вршио пробој на овом правцу, а од Пријепоља му је упућена помоћ за прихват на правцу Бијело Поље—Мојковац—Колашин (дијелови 91. армијског корпуса).^{22*}

²²¹ Архив ВИИ, к. 754, рег. бр. 4/3, 51/3, 52/3: бојне релације 7. црногорске бригаде.

Седма бригада је у периоду двомјесечног маневрисања на простору Санцака, прво на правцу Бијело Поље—Пљевља—Горажде, а затим источно од Лима, на територији између Бијелог Поља, Рожаја и Сјенице, самостално и у садјејству са јединицама 37. дивизије и партизанским одредима извршавала важне задатке војне и политичке природе: разбијање и разоружавање четника и милиције, нападе на комуникације (рушења, нападе на камионе и мање колоне); мобилизапију нових бораца и њихову обуку и преваспитавање, с обзиром на то да је један дио припадао непријатељским формацијама; пружање помоћи приликом формирања органа народне власти, одржавање скупова, састанака и других активности са народом који је до тада био под сталним утицајем непријатељске пропаганде итд. Штаб 7. бригаде и штабови батаљона на овим задацима испољили су самосталност и иницијативу, што је било нарочито важно због нередовне везе са штабом дивизије (Беране), нарочито послје 26. октобра када је радио-станица ове бригаде била дуже времена у квару.

У овом периоду 7. бригада је, по подацима штаба бригаде, нанела непријатељу губитке од око 380 погинулих, рањених и заробљених, док су њене јединице имале 27 погинулих, 62 рањена и 7 несталих бораца. Бригада је у овом периоду добила попуну од око 350 бораца из Дурмиторског, Никшићког и Комског одреда.

Борбени распоред јединица 3. дивизије у овом периоду био је условљен правцима очекиваног повлачења њемачких јединица из Црне Горе и са Космета: 5. црногорска бригада према Подгорици, 9. црногорска бригада према Пећи и Рожају, а 7. бригада према Сјеници и Пријепољу. Међутим, овакав распоред је, поред овог фактора, наметала потреба контроле ове широке области, нарочито источно од долине Лима, на којој су се још налазиле, скривале и повремено прикупљале за акцију групе милиције и четника, које су још покушавале да омету успостављање народне власти, мобилизацију за Народноослободилачку војску, нападе на окупаторске трупе у повлачењу. Овакав распоред је

олакшавао и исхраиу једииница, које још нијесу у довољним количинама снабдијевене дотурањем из базе у Барију, при чему се нарочито осјећао недостатак у оружју и муницији због прилива нових бораца и све већег утрошка муниције у спречавању повлачења непријатеља. Но у вези с оваквим распоредом намеће се и закључак да је дивизију требало раније прикупити ради њене ефикасније употребе као цјелине на правцу непријатељског повлачења, а контролу ове просторије повјерити партизанским одредима и батаљонима Корпуса народне одбране.

Међутим, повлачење непријатеља са Матешева и из долине Таре према Подгорици, почетком октобра, којом приликом је за собом порушио мостове на Тари и Морачи, повело је штабове дивизије и корпуса на оцјену да је непријатељ потпуно напустио овај правац за одступање и да се оријентисао за извлачење и пробој преко Никшића и Боке Которске, гдје су снаге Приморске оперативне групе биле довољне да га сачекају. Зато је ова група била ојачана артиљеријом корпуса и батеријама британског Артиљеријског дивизиона, који је привремено био придат штабу 2. корпуса, који је ту био по одобрењу ВШ, а последије операције повучен је у своју базу.

Правац окупаторовог повлачења са Космета, преко Сјенице ка Пријепољу и преко Рожаја и Чакора ка долини Лима, сматран је у штабу корпуса као вјероватан, јер се непријатељ на оба правца испољавао и активирао муслиманску милицију и четнике, па је главнина 3. дивизије била оријентисана на овим правцима за рушење комуникација и ометање повлачења. Тек када је уочено да непријатељ улаже крајње напоре да се пробије према Никшићу, а био је и даље активан према 5. бригади сјеверно од Подгорице, ојачан је овај сектор 9. црногорском бригадом ради ефикаснијег бољног дјелства наших јединица са сектора Подгорица—Даниловград и садјелства јединицама Приморске оперативне групе, које су задржале непријатеља на правцу Грахова и Никшића и најзад га принудиле да поново потражи излаз за пробој према Санџаку.

ДЈЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА 2. УДАРНОГ КОРПУСА ПРОТИВ
ОКУПАТОРСКИХ СНАГА КОЈЕ СУ ПОКУШАВАЛЕ ДА СЕ
ПРОБИЈУ ИЗ БОКЕ КОТОРСКЕ И ДОЛИНЕ ЗЕТЕ ПРЕКО
РИСНА И НИКШИБА ЗА ИСТОЧНУ ХЕРЦЕГОВИНУ И
МОСТАР

Окупаторске снаге браниле су обалски иојас између Бојане и Неретве и градове у унутрашњости Херцеговине и Црне Горе до линије: Широки Бријег—Чаплина—Столац—Требиње—Никшић—Подгорица. Квислиншке формације на овој просторији почеле су се активирати и под заштитом окупатора припремати да преузму власт од њега у случају искрцавања савезника.

Покушаје јединица Приморске оперативне групе и 29. дивизије да јачим снагама продру у јужну Далмацију, Црногорско приморје и Боку Которску непријатељ је дуго ометао оштро реагујући. Због тога је Врховни штаб (15. септембра) ставио у задатак штабу 2. ударног корпуса да ПОГ тежиште дјејстава пренесе на Црногорско приморје и Боку, а 29. дивизија у јужну Херцеговину, с тим да се на том простору ликвидирају непријатељева упоришта и учврсти народна власт.²²²

Извршавајући то наређење ПОГ је усмјерило: 2. далматинску бригаду и групу бокељских батаљона ка Требињу и Билећи ради садјејства са јединицама 29. дивизије у ослобођењу ових градова; 10. црногорску бригаду на комуникацију Грахово—Рисан; 6. црногорску бригаду, Ловћенски и Зетски одред према долини Зете и Даниловграду и на комуникацију Подгорица—Цетиње и Ријека Црнојевића—Вирпазар.

Док су јединице 29. дивизије нападале на Билећу (25. септембра), 2. далматинска бригада извршила је продор југоисточно од Требиња и заједно са осталим дијеловима 29. дивизије учествовала у разбијању Требињског четничког корпуса и ослобођењу Требиња (4. октобра). Ослобођењем тога мјеста и дијелова Кривошија створени су повољни услови за усмјеравање дијелова ПОГ према јадранској обали, односно Боки

²²² Архив ВИИ, књ. депеша 2. корпуса, к. 394: наређење Врховног штаба од 15. IX 1944.

Которској и Конавлима, а 29. дивизије према Дубровнику, Стоцу и Невесињу.

Развој догађаја на савезничким фронтovima и повољан исход операција јединица Народноослободилачке војске у Србији, које су заједно са јединицама Црвене армије ослободиле њен велик дио и Београд (20. октобра), разбиле окупаторске јединице и квислиншке формације на овом простору, довео је у веома тежак положај њемачке трупе које су се налазиле на југу Балкана, у Грчкој, Албанији, Македонији и на Косову. Њима су већ биле угрожене комуникације које долином Ибра и Мораве воде на сјевер, па им је од средине октобра преостала једина могућност да се повлаче преко Албаније, Црне Горе и Санџака у правцу Сарајева. Њемачке јединице су још користиле комуникацију у долини Ибра, од Краљева уз долину Западне Мораве, преко Ужица ка Вишеграду.

На југу Балкана се у то вријеме налазила њемачка Армијска група »Е« са око 350—400.000 војника, из које је предвиђено повлачење 21. армијског корпуса преко Црне Горе, а преко Санџака 91. армијског корпуса. На правцима предстојећег повлачења окупаторских јединица налазиле су се јединице 2. ударног корпуса, које су својим распоредом и дјејствима у Санџаку, Црној Гори и Херцеговини везивале двије окупаторске дивизије дислоцираице у овим областима: 181. дивизију у Црногорском приморју и долини Зете и 369. дивизију у Херцеговини, као и четнике, усташе и домобране.

Врховни штаб НОВЈ је оцијенио значај ових области у односу на перспективно повлачење окупаторских снага са југа, као и у односу на прикупљање четника ради повезивања са савезницима, па је у том смислу дао штабу 2. корпуса одговарајуће директиве и упозорења. Још почетком октобра предочио је важност долине Лима, нарочито одсјека Рудо—Прибој—Пријеполје, као и Пљеваља у залећу, и потребу чишћења територије Чајниче—Горажде—Јахорина и онемогућавање прикупљања четника на њој, као и потребу развијања максималне активности на Црногорско-херцеговачком

приморју и пресијецања обалског појаса у рејону Дубровника, те рушења комуникација које са истока или југа (од Приморја) пролазе према долинама Лима и Дрине, односно преко Санцака и Црне Горе према Херцеговини, Босни и Далмацији.

Директивом Врховног штаба од 10. октобра 1944. године, коју је штаб 2. корпуса пренио својим јединицама, предвиђено је, поред осталог, рушење слиједених комуникација: вишеградске пруге, пута и моста у Вишеграду, путева који воде од Нове Вароши, Сјенице и Бијелог Поља долином Лима преко Рудог и Вардишта, путева од Пријепоља и Бијелог Поља преко Пљеваља за Горажде, као и моста у Горажду, пута који води од Чакора према Беранама и Матешеву, путева који воде од Подгорице ка Никшићу и Цетињу и пута у Црногорском приморју, путева од Фоче ка Калиновику, Сарајеву и Невесињу, а нарочито путева у херцеговачком приморју.²²³

У вези с овом и каснијим директивама Врховног штаба, штаб корпуса је јединицама издао наређења: да руше комуникације на свом сектору, спречавају повлачење окупаторских јединица преко своје територије, разбијају и разоружавају квислиншке формације, онемогућавају прикупљање четника и њихово повезивање са експонентима избјегличке југословенске владе преко пунктова успостављених за ову сврху у Приморју, користећи присуство окупатора још увијек у овој области.

Јединице 2. ударног корпуса су се средином октобра, када су окупаторске јединице отпочеле извлачење са њиховог оперативног подручја, налазиле: 37. дивизија на сектору Пљевља—Пријепоље—Сјеница; 3. дивизија у источном Санцаку и према Рожају и Пећи, и на правцу Подгорице; Приморска оперативна група у долини Зете и према Боки Которској и Црногорском приморју; 29. дивизија у источном дијелу Херцеговине. На сектору ових јединица била је распоређена и италијанска партизанска дивизија »Гарибалди«.

223 Архив ВИИ, к. 396, рег. бр. 16/1: директива ВШ од 10. X 1944. штабу 2. корпуса.

Јединице 2. корпуса су у вези са добијеним наређењима и директивама предузеле рушења и изводиле дјejства на својим секторима и подручјима, нападале непријатељске гарнизоне и ослобађале мјеста и градове, припремале се за обрачун са главним снагама окупатора које су се почеле извлачити на овим правцима.

У жестоким борбама на својим секторима током октобра 1944. ослобођени су: од јединице ПОГ Вир Пазар (12. октобра), Црквице (10. октобра), Игало и Суторина (16. октобра), Грахово (12. октобра), Драгаљ (22. октобра), док су на територији 37. дивизије већ били слободни Пљевља, Пријепоље, Рудо и Прибој, а ослобођена је и Сјеница (15. октобра) у источном Санцаку. Потом су ослобођени у Боки Которској: Бијела, Кумбор, Баошић, Беновић, Каменари (24. октобра), Херцег-Нови и Зеленика (28. октобра). У међувремену јединице 2. ударног корпуса (29. дивизија) у садјejству са јединицама 8. ударног корпуса, ослободиле су и Дубровник (18. октобра). Ослобођењем овога града и Боке Которске отпао је правац повлачења њемачких јединица обалом према Дубровнику и Херцеговини.

Трећа дивизија се у то вријеме налазила на пшроком простору распоређена по бригадама, покривајући својим распоредом комуникације које воде преко Санцака и Чакора и од Подгорице у долину Лима и Таре: Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље, Пећ—Чакор—Андријевица, Подгорица—Колашин—Мојковац. Њене јединице су добиле наређење да руше комуникације и ометају повлачење непријатељских снага овим комуникацијама.

Пошто је непријатељ био напустио Матешево и долину Таре и повукао се из гарнизона према Подгорици, 5. црногорска бригада је упућена да затвори овај правац сјеверно од Подгорице и садјejствује дијеловима Приморске оперативне групе у долини Зете на правцу Никшића. Према комуникацији Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље била је оријентисана њена 7. црногорска бригада, а према комуникацији Пећ—Чакор—Андријевица 9. црногорска бригада и 1. бригада италијанске дивизије »Гарибалди«.

Трећа дивизија је остала у оваквом распореду све до тренутка када је 21. њемачки корпус одустао од пробоја према Никшићу (22. новембра) због отпора који су му на овом правцу пружиле јединице Приморске оперативне групе, па је поново морао да тражи излаз за извлачење преко сектора 5. црногорске бригаде, према Санџаку и долини Лима, ради прихвата и ослонаца на јединице 91. армијског корпуса које су се повлачиле од Сјенице према Пријепољу. Тада је 9. бригада пребачена на сектор према Подгорици, а 7. бригада се рокирала са правца према Сјеници и Пријепољу у рејон Рожаја. Даље помјерање и активност ових јединица везана су за правац повлачења њемачког 21. армијског корпуса — за долину Таре и Лима.

Када је почело повлачење њемачке Групе армије »Е« из Грчке и Албаније преко југословенске територије, њемачки 21. армијски корпус, који је био дислоциран на територији Албаније (297. дивизија) и Црне Горе (181. дивизија), имао је задатак да обезбиједи њен лијеви бок у повлачењу преко Македоније, Косова и Санџака према долини Дрине, а потом да се пробије преко Црне Горе и Херцеговине ка Сарајеву и долини Босне.

Одступање јединица њемачког 21. армијског корпуса из Албаније почело је крајем октобра 1944. године, под притиском јединица НОВ Албаније, према Црногорском приморју и Подгорици. План команданта овог корпуса био је да се са главним снагама пробије правцем Подгорица—Никшић—Билећа, а помоћним снагама правцем Бока Которска—Грахово—Билећа, и даље преко Калиновика или Мостара за Сарајево.

Њемачком 21. армијском корпусу, који се од 21. септембра 1944. налазио у саставу Групе армија »Е«, поред 181. и 297. дивизије, биле су при повлачењу кроз Црну Гору потчињене 964. и 1017. тврђавска бригада (7 батаљона), борбена Ваздухопловна група »Бекер« (6 батаљона од расформираних ваздухопловних јединица), један артиљеријски дивизион, један противавионски дивизион, један морнарички батаљон, 257. »ландесшицен« батаљон, 5. батаљона »црних кошуља« (82, 84,

86, 111. и 114. батаљои италијанских фашиста), разне армијске и корпусне помоћне јединице (пукови и дивизиони), транспортне јединице (пукови и батаљони), око 1.000 возила и око 1.500 четника под командом Павла Буришића. Повлачењем окупаторских трупа био је захваћен и дио становништва из Црне Горе, које је сврставано у избјегличке или четничке формације што су се на путу распадале (рачуна се да је на тај начин, већином принудно, мобилисано 6—7.000 грађана). На територији Црне Горе налазила се 181. њемачка дивизија, која је у свом саставу имала 334, 359. и 363. пјешадијски и 22. артиљеријски пук, физилирни батаљон, батаљон за везу, инжењеријски и противтенковски батаљон, пољски допунски батаљон и друге мање дијелове. Ова дивизија је уочи повлачења имала своје јединице распоређене у Црногорском приморју и Боки Которској, и у гарнизонима на Цетињу, у Ријеци Црнојевића, Подгорици и Даниловграду. Штаб дивизије је до краја октобра био у Подгорици. Један батаљон 334. пука упућен је почетком октобра из Албаније у Краљево.²²⁴

Команда 181. дивизије, која се налазила на територији Црне Горе, придавала је у почетку већи значај приморском правцу, да би овим путем, избијањем у рејон Грахова и Вилуса, изманеврисала правац Даниловград—Никшић гдје је очекивала јачи отпор јединица НОВ (2. корпуса). Она је ради тога ојачала своје дијелове на сектору Рисан—Леденице.

За вријеме док су јединице 29. дивизије дјејствовале у јужној Херцеговини и на правцу Дубровника, јединице Приморске оперативне групе ослободиле су Грахово и Драгаљ, јака упоришта на комуникацији Грахово—Рисан, чиме су створени повољни услови за успјешна дјејства према Боки Которској и Цетињу. Ради остварења својих планова штаб 2. корпуса упућује ПОГ (ојачану са 10. херцеговачком бригадом) ка Боки Которској, а 29. дивизију (без 10. бригаде) ка

²²⁴ Архив ВИИ к. 73, рег. бр. 47/4: историјат 181. њемачке дивизије; исто, к. 6, рег. бр. 1/5: рати дневник мајора Бема, начелника везе 21. армијског корпуса.

Мостару и Сарајеву. У вези с тим, штаб ПОГ је (22. октобра) наредио:

— Десетој херцеговачкој бригади да ослободи Херцег—Нови са заливом;

— Другој далматинској бригади да ослободи Рисан и рисански залив;

— Првој бокешкој бригади да дјејствује ка тиватском заливу и сектору Кумбор—Вериге и да ослободи ова мјеста;

— Десетој црногорској бригади да ослободи Цетиње.

Продором 1. бокешке бригаде ка тиватском заливу и ослобођењем Бијеле, Баошића, Беновића и Кумбора створени су услови за ослобођење Херцег-Новог. После ослобођења Херцег-Новог (28. октобра) 10. херцеговачка бригада је враћена у састав своје дивизије.

У међувремену, док је трајала борба за ослобођење Херцег-Новог, јединице ПОГ су се припремале за нове задатке. Тако је 10. црногорска бригада напала непријатељев гарнизон у Цетињу уз помоћ дијелова 6. бригаде, принудила на повлачење према Подгорици и ослободила (13. новембра) Цетиње. Гонећи непријатеља ослободила је и Ријеку Црнојевића (14. новембра). Борбе око Цетиња обезбјећивала је 1. бокешка бригада, дјејствујући на комуникацију Котор—Цетиње, док је 2. далматинска бригада, у садјејству са дијеловима 1. бокешке, напала Рисан и Леденице.

Пошто је 1. бокешка ослободила Гркавац и Леденице, дијелови ПОГ предузимају напад према Рисну. Непријатељ се пред овим нападом, пошто је разорио постројења у луци, повукао према Улцињу. Рисан је ослободила 2. далматинска бригада (21/22. новембра), а исте ноћи и Тиват, из којег се непријатељ повукао у паници. Продужено је његово гоњење према Котору одакле се повукао за Будву. Дијелови 1. бокешке бригаде наставили су даље гоњење и ослободили Будву (22. новембра), Петровац (24. новембра), Бар (26. новембра) и продужили даље према Улцињу, који ослобађају (28. новембра) и избијају на југословенско-ал-

банску гранцу, гдје се повезују са јединицама Народноослободилачке војске Албаније.

Успјешним дјејствима јединица Приморске оперативне групе (1. бокешке и 2. далматинске бригаде) онемогућен је продор и извлачење окупаторских јединица из Боке Которске правцем Рисан—Грахово—Требиње, па су се половином новембра оријентисале за пробој долином Зете преко Даниловграда и Никшића ка Требињу и Мостару.

Дијелови њемачког 21. армијског корпуса, ангажујући јаче снаге на правцу Никшића, наишли су на снажан отпор јединица 2. корпуса (поред 6. бригаде на овом правцу ангажовани су и дијелови 10. и 5. бригаде, Никшићког и Зетског одреда) подржане једним савезничким (британским) дивизионом. Послије десетодневних жестоких борби (13—22. новембра) непријатељ је био принуђен на одустане од пробоја тим правцем. Послије упорних одбрамбених борби наших јединица око Коравца, Курила, Лазарева крша, Ржишта, Обадовог бријега, Загреде, Фрутка, Градца и других мјеста на том подручју, окупаторско командовање је потпуно одустало (22. новембра) од пробоја на том правцу, па се оријентисало на много неповољнији правац преко Колашина и Санцака ка долини Дрине, по тешком планинском земљишту и суровим зимским условима и под сталним ударом јединица 2. корпуса, што га је коштало великих губитака у људству и материјалу.

Ослобођењем Црногорског приморја и Боке Которске и одбраном јединица 2. корпуса на правцу Даниловград—Никшић отпао је правац извлачења окупаторских јединица дуж обале и преко Грахова и Никшића ка Мостару и Сарајеву. У борбама на овим подручјима истакнуту улогу одиграле су јединице Приморске оперативне групе, а нарочито њена 2. далматинска и 6. црногорска бригада.

Послије ослобођења Боке Которске, 2. далматинска бригада изашла је из састава 2. корпуса, односно ПОГ и упућена у састав 9. ударне далматинске дивизије 8. ударног корпуса на сектор Дубровника. Прва бокешка је упућена, послије ослобођења Црногорског при-

морја, у долину Зете да узме учешћа у гоњењу непријатеља, а нешто касније, у долину Таре упућена је и 6. црногорска бригада, док је 10. црногорска бригада остала и даље да контролише ослобођену територију у овој области.

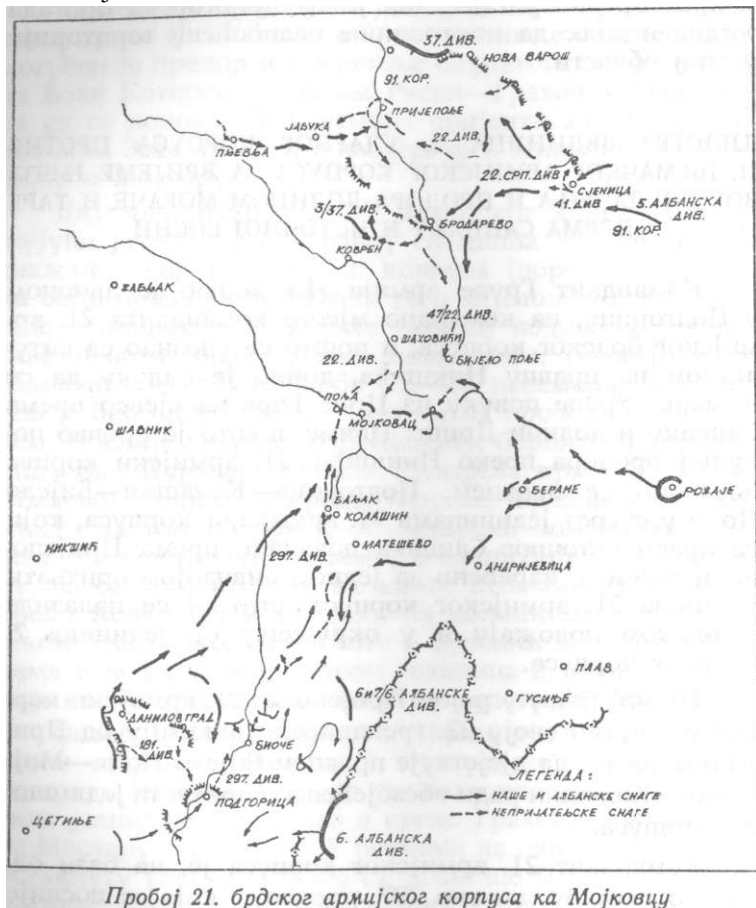
ДЈЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА 2. УДАРНОГ КОРПУСА ПРОТИВ
21. ЊЕМАЧКОГ АРМИЈСКОГ КОРПУСА ЗА ВРИЈЕМЕ ЊЕГОВОГ
ПОВЛАЧЕЊА И ПРОДORA ДОЛИНОМ МОРАЧЕ И ТАРЕ
ПРЕМА САНЦАКУ И ИСТОЧНОЈ БОСНИ

Командант Групе армије »Е« дошао је авионом у Подгорицу, на командно мјесто команданта 21. армијског брдског корпуса, и пошто се упознао са ситуацијом на правцу Никшића, донио је одлуку да се њемачке трупе повуку из Црне Горе на сјевер према Санцаку и долини Дрине. Наиме, пошто је пропао покушај продора преко Никшића, 21. армијски корпус повлачио се правцем: Подгорица—Колашин—Бијело Поље у сусрет јединицама 91. армијског корпуса, који се преко источног Санцака повлачио према Пријепољу и којем је наређено да једном дивизијом прихвати јединице 21. армијског корпуса, што су се налазиле у тешком положају и у окружењу од јединица 2. ударног корпуса.

По избијању у рејон Пријепоља, 91. армијски корпус је упутио своју 22. гренадирску дивизију од Пријепоља на југ да дјејствује правцем Бијело Поље—Мојковац—Колашин ради обезбјеђења и прихвата јединица 21. корпуса.

Командант 21. армијског корпуса је, на бази одлуке о пробоју, упутио 297. дивизију, која се последице доласка из Албаније прикупљала у рејону Подгорице, ка Биочу са задатком да се на овом правцу што прије заузму доминантне тачке с једне стране Мораче, поправе мостови и обезбједе мостобран код Биоча, према Братоножићима. Прелазећи на овом правцу у претходницу 21. армијског корпуса, 297. дивизија је почела

борбу за пробој према Санцаку на сектору 3. ударне дивизије.²²⁵

Пробој 21. брдског армијског корпуса ка Мојковцу

225 Формацијски састав 297. дивизије био је: 522. пук (без два батаљона који су били упућени почетком октобра са једним батаљоном и артиљеријским дивизионом 181. дивизије као посебна група »Харт« у долину Ибра према Краљевоу), 523. и 524. пук, Физилирски батаљон, Батаљон за везу, И жењеријски батаљон, чета за дотур и други дивизијски дијелови. Њен 524. пук је из Албаније упућен у Краљево преко Призрена и Косовске Митровице. *Војноисторијски гласник*, 2—3 1955, стр. 109.

Први ешелони њемачке 297. дивизије (1. батаљон 523. пука и физилирски батаљон) подржан тенковима и артиљеријом напао је (22. новембра) дијелове 5. бригаде на сектору Рогами—Завала—Вежешник—Смоковац—Златица и после шесточасовне борбе овладао линијом Вежешник—Смоковац—Златица, одакле је током ноћи и слиједећег дана, не наилазећи на јачи отпор, продужио према Биочу, гдје успијева да преко брвна пребаци на лијеву обалу Мораче један батаљон на мостобран према Братоножићима и обезбиједи изградњу моста који је био раније порушен. Батаљони 5. бригаде (2. и 3. батаљон), потиснути са овог правца, поставили су се бочно: Цварин—Купусци—Раће (2. батаљон), Стијена—Завала—Горње Мрке (3. батаљон). У Кучима, лијево од 2. батаљона, налазио се 4. батаљон на линији Купусци—Сјеничке косе—Медун у вези са 3. батаљоном Зетског одреда који се налазио према албанској граници. Први батаљон ове бригаде још је био у Бјелопавлићима, према Даниловграду.

Непријатељ је 24. новембра почео да прави прелаз на Морачи код Биоча, ојачавајући постепено снаге на мостобрану довлачењем јединица из позадине. За осигурање пута Подгорица—Биоче ангажовао је тврђавске батаљоне из групе »51еуегг« (3 батаљона). Штаб 5. бригаде пребацио је 2. батаљон из Куча (24/25. новембра) преко Мале Ријеке у Братоножиће да затвори правац од Биоча, док је 4. батаљон и даље задржао на простору Куча за бочно дјејство према комуникацији Подгорица—Биоче и за спречавање непријатеља да се овим простором пробије ради елиминисања притиска са ове стране. Непријатељ је на овом правцу овладао косама изнад Косора и избио у с. Раће. Трећи батаљон је успио да га ујутро одбаци са Вежешника, одакле је током дана неко вријеме бочно дјејствовао према Смоковцу и Биочу.

Међутим, слиједећег дана (25. новембра) непријатељ врши противнапад и поново заузима Вежешник, одакле контролише прилазе ка Биочу и осигурава овај

рејон са овог доминантног положаја на десној обали Мораче. Покушај непријатеља да овог дана прошири мостобран на Биочу према Клопоту спријечио је 2. батаљон 5. бригаде, који му је нанио губитке, као и код с. Раће гдје га је напао 4. батаљон. Тога дана 1. батаљон 5. бригаде, садјејствујући 6. црногорској бригади, напао је непријатеља на сектору Тараш—Горица код Даниловграда. Непријатељ је у рејону Даниловграда претрпио велике губитке, а међу погинулим био је и пуковник фон Босе, командант 363. пука 181. дивизије.

Пета црногорска бригада се 26. новембра налазила на положајима Подстијена—Завала—Горње Мрке (3. батаљон), Подград—Клопот (2. батаљон) и Кучи (4. батаљон). Непријатељ је према њој био активан артиљеријом, предузимао мање испаде према с. Мрке, обезбјеђивао прављење моста и пребацивање својих дијелова на мостобран. И слиједећег дана (27. новембра) наставио је са привлачењем снага ка Биочу, под заштитом своје артиљерије, која је дјејствовала по положајима јединица 5. бригаде, и вршио припреме за напад према Вјетернику, испољавајући активност према 3. и 4. батаљону ради њиховог везивања на овим правцима, даље од бичког мостобрана.

Тога дана (27. новембра), на простор Лијева Ријека—Вјетерник стигла је 9. бригада 3. дивизије, којој је штаб дивизије наредио да упути три батаљона у Куче, а један да задржи у рејону Лијеве Ријеке ради употребе на правцу Братоножића заједно са 5. бригадом.

Штаб њемачке 297. дивизије упутио је (28. новембра) са бичког мостобрана у напад према Вјетернику ојачани 523. пук, који је јужно од с. Клопота наишао на жесток отпор дијелова 5. бригаде (2. батаљона) и био задржан. Током наредне ноћи непријатељ је нападнут на цијелом сектору: у Братоножићима су га напали 2. батаљон 5. и 2. батаљон 9. бригаде, на правцу Горње Мрке—Биоче 3. батаљон 5. бригаде, а у рејону Куча 4. батаљон 5. бригаде и два батаљона 9. бригаде. V Братоножићима и на правцу Мрке—Биоче цијелу

ноћ је трајала борба, вршенн су обострани наиади и противнапади, и обје су стране задржале своје положаје од претходног дана, док је у Кучима непријатељ био потиснут нешто назад.

Непријатељ је (29. новембра) продужио са нападом, покушавајући по цијену великих губитака да се пробије преко Пелева Бријега према Вјетернику, заобилазећи ово село лијево и десно. Међутим, на овом правцу наилази на жилав отпор дијелова 5. и 9. бригаде (2. батаљон 5. и 2. батаљон 9. бригаде), који у току ноћи прелазе у противнапад и принуђују непријатеља да се повуче на ужу одбрану Биоча, према којем су остале наше јединице вршиле притисак и са других праваца. Тога дана наређено је 4. батаљону 5. бригаде да се током ноћи пребаци преко Брскута на Вјетерник, а њеном 1. батаљону да из Бјелопавлића дође у Пипере на сектор 3. батаљона.

Непријатељ је 30. новембра напао јединице 3. дивизије, одбио противнападе дијелова 5. и 9. бригаде у рејону Пелева Бријега и заузео положаје сјеверно од с. Кисељице (2. батаљон 523. пука) и висове изнад села Заграде на лијевој обали Мораче (297. физиљирски батаљон). Дијелови 3. дивизије (три батаљона из 5. и 9. бригаде) извршили су наредне ноћи противнапад на непријатељеве положаје у рејону Кисељице, Пелева Бријега и Сеоштице, задали му знатне губитке и успјели да га одбаце из рејона с. Сеоштица ка Клопоту, док је остале положаје у склопу комуникације Биоче—Пелев Бријег и даље задржао.

Непријатељ је 30. новембра појачао 1. ешелон на сектору Биоча дијеловима 297. дивизије из рејона Подгорице и 181. дивизије, повучених из рејона Даниловграда.²²⁶ Пред њим су се у овој ситуацији на простору Братоножића налазила четири батаљона 3. дивизије (2. и 4. батаљон 5. бригаде и 1. и 2. батаљон 9. бригаде), док су остали батаљони тога дана били на простору

226 Као појачање на сектор Биоча су дошли: 181. физиљирски батаљон, 86. батаљон «црних кошуља», 1. батаљон 522. пука 297. дивизије и дијелови 334. пука 181. дивизије. Архив ВИИ. к. 6, рег. бр. 1/5: ратни дневник мајора Бема.

Стијена—Радећа (1. батаљон 5. бригаде), Горње Мрке 3. батаљон 5. бригаде), Кучи (3. и 4. батаљон 9. бригаде и 3. батаљон Зетског одреда). За подршку ових јединица на Вјетернику била су одређена два брдска топа.

Дотадашњи успјеси непријатеља на правцу Вјетерника и долине Таре били су минимални. Поред свих настојања није успио да се дохвати доминантног превоја Вјетерника, што је себи поставио за циљ првог дана напада. Рејон Биоча био је подвргнут нападима савезничке авијације и сталним нападима на бокове од стране јединица 3. дивизије из Куча и Пипера. Непријатељу је било неопходно да што прије избије на Вјетерник и преко њега отвори пут за пробој својих снага, из овог откривеног и ударима авијације изложеног тјеснаца, у долину Таре и даље према њемачкој 22. дивизији, која му је пошла у сусрет преко Бијелог Поља на правцу Мојковца.

Јединице 3. дивизије су се максимално заложиле да спријече продор непријатеља у долину Таре и његово настојање да се по сваку цијену докопа Вјетерника. Дневним засједама и ноћним противнападима непријатељ је задржан. Наношени су му велики губици и неколико пута је присиљаван да напушта заузете положаје на овом правцу и да се повлачи. Међутим, сви покушаји 3. дивизије да га разбије на простору Братоножића и одбаци у долину Мораче нијесу успјели, пошто је непријатељ убацивао свјеже снаге из другог ешелона, имао јаку подршку артиљерије, неограничено трошио муницију, а дуж пута употребљавао и тенкове.

Напад јединица 3. дивизије (5. и 9. бригаде) током ноћи (1/2. децембра) на непријатеља у Братоножићима, правцима Кисељица—Грабовник и Пелев Бријег—Клопот, предузет са циљем да се он одбаци у Биоче, наишао је на жилав отпор, који се после пола ноћи претворио у противнапад на овом правцу и одбацивање наших јединица на полазне положаје (Кисељица—Пелев Бријег—Вилац). Напад дијелова 5. бригаде на правцу Биоча, десном обалом Мораче, имао је само дјелимичан успјех, док дијелови 9. бригаде из Куча те ноћи нијесу напали према Биочу пошто су били ангажовани

борбом (1. децембра) према Горњем и Доњем Момчу, откуда су иападали четници. Дијелови 9. бригаде су се тога дана повезали у рејону с. Груде са дијеловима 6. дивизије НОВ Албаније.

Непријатељ је привукао (2. децембра) појачања према Пелевом Бријегу и Вјетернику и напао положаје 5. и 9. бригаде на овом правцу, али је био задржан. Са достигнуте линије вршио је сталан притисак, тукући артиљеријом и минобацачима положаје наших јединица, засипајући их јаком и непрестаном ватром из аутоматских оруђа. Немајући довољно муниције да би се дуже одржале на положајима, као и да би избегле губитке од артиљерије, наше јединице су током наредне ноћи (2/3. децембра) напустиле линију Кисељица—Пелев Бријег, задржавајући према непријатељу само мање дијелове на к. 1028 према Кисељци, Пелевом Бријегу и Вилцу, и заузеле положаје на простору Вјетерник—Лутово.

Непријатељ је продужио напад (3. децембра), потиснуо предње дијелове 5. и 9. бригаде са линије Кисељица—Пелев Бријег—Сеоштица, продро у с. Бољесестру и непосредно подишао Вјетернику који су на превоју и косама лијево и десно бранили батаљони ове двије бригаде. Непријатељ је затим на овом правцу привлачио артиљерију и моторизоване дијелове и припремао се да продужи напад, али је током тога дана био изложен јаком дјејству савезничке авијације на комуникацији Биоче—Вјетерник. Садјејство четника са њемачким јединицама на овом терену, који су се ноћу бацивали иза лећа напшх јединица, било им је од велике помоћи, јер су се њихове колоне углавном пробијале дуж ове комуникације, користећи и ноћ.

Наредног дана непријатељ је напао положаје наших јединица на Вјетернику, пробио се раном зором до превоја и продужио напад на околним висовима. Оне су га са линије Антошевац—Камена глава—Вучји крш покушале задржати и спријечити му даље наступе, али су услјед јачег притиска а исцрпене и заморене дневном борбом, током наредне ноћи (4/5. децембра) извршиле даље повлачење и заузеле бочне поло-

жаје источно и западно од комуникације, на одсјеку Јаблан—Лијева Ријека: 5. бригада (2, 4. и 5. батаљон) на простору Душке—Птић—Кркор, а 9. бригада (1, 2. и 4. батаљон) на простору Јаблан—Губеренићи—Веруша. Остале јединице овог сектора: 3. батаљон 9. бригаде и 3. батаљон Зетског одреда још су задржани на просторији Брскута, према Кучима, а 1. и 3. батаљону је наређено да се десном обалом (кањоном) Мораче упуте преко Међуријечја за Колашин.

Мада су јединице 3. дивизије (5. и 9. бригада) испољиле изванредну упорност у борбама на правцу Биоче—Вјетерник, при чему су трпјеле и знатне губитке, нијесу могле дуже издржати при односу снага и наоружања који је био веома изражен у корист непријатеља. Оне су биле преморене и исцрпене у борбама без смјене, а недостајала им је муниција и редовна исхрана, док је непријатељ своје прве ешелоне обнављао и подржавао нападом тенковима и артиљеријом. При том, њему је у сусрет из долине Лима, према Мојковцу и долини Таре, долазила за прихват 22. гренадирска дивизија 91. корпуса. То је значило морални подстрек за јединице 21. армијског корпуса које су се пробијале од Подгорице и којима су за шире обухвате као познаваоци терена користили четници под командом Павла Буришића, који су се такође пробијали и повлачили у оквиру овог корпуса.

Пошто је ослобођен из њемачког заробљеништва у којем се налазио од пете офанзиве, Павле Буришић током 1944. године ступа у преговоре са Миланом Недићем, опуномоћеником њемачког министра спољних послова Нојбахером и њемачким командантом Југоистока генералом фон Вајксом, у којима је постигнута сагласност да се у оквиру Српског добровољачког корпуса формира Црногорски добровољачки корпус (ЦДК) од три пука по два батаљона, јачине око 5.000 четника из Црне Горе и Санцака. Команду над овим корпусом преузео би Павле Буришић, с тим да се корпус употребљава против јединица НОВЈ. Недић и Нијемци су преузели обавезу да потпуно снабдијевају ову јединицу наоружањем и друшм потребама.

У процесу формирања ЦДК долазило је до разноврсних тешкоћа у организацији и снабдијевању и у погледу командовања. Наиме, четнички команданти нијесу могли постићи сагласност о томе како командовати корпусом, пуковима и батаљонима, о његовој намјени и задацима, тим прије што Дража Михаиловић и његова команда у то вријеме није одобравала везу и потчињеност Недићу, који је био главни иницијатор за стварање једне овакве јединице, а и због будућих односа Србије и Црне Горе.

До потпуног формирања ЦДК практично није никада дошло, због тога што су његови пукови само формално постојали на основу реорганизације постојећих четничких бригада у Црној Гори и Санџаку, за које је људство повремено и за одређене задатке мобилисано. То није одговарало намјени ЦДК, који је желио покретне јединице са сталним људством.

У редовима црногорских четника било је до тада и послеје тога честих реорганизација и преформирања, што су чинили и у завршним борбама, када су се повлачили са њемачким јединицама, све док се нијесу потпуно распали као формације.

Посједањем положаја на Вјетернику, послеје седмодневних борби и покретом долином Лима према Мојковцу обезбијеђен је правац даљег повлачења 21. армијском корпусу, који је почео постепено да извлачи јединице са правца Даниловграда и оријентише их на овај правац. Заузимањем Вјетерника дошао је до кључног положаја на овом правцу и ослањајући се на њега стекао повољне услове за упад у долину Таре, иако стално подвргнут бочним нападима јединица 2. корпуса, а потом и нападима 6. дивизије НОВ Албаније, (којој је било дозвољено да учествује) у гоњењу непријатеља заједно са нашим јединицама.

Увидјевши да се при постојећим околностима не може дефинитивно зауставити и спријечити продор 21. армијског корпуса према Санџаку, тим прије што су му ишли у сусрет дијелови њемачког 91. корпуса у позадину распореда наших јединица на овом правцу, Врховни штаб НОВЈ је преко штаба 2. ударног корпуса

сугерирао да се од фроиталие борбе јединица 2. корпуса пређе на бочна дјејства на непријатељске колоне у одступању и њихово непрестано гоњење, са циљем да му се нанесу што већи губици и да се што прије ослободи Црна Гора и Санцак, ради дефинитивне организације и нормализације живота и рада на овој територији, која ће послужити као оперативна база наших јединица за даље вођење рата до коначног ослобођења земље.

Непријатељ је продужио напад (5. децембра) према Птичу и до подне овладао висовима југозападно од Лијеве Ријеке, а затим, користећи продор једног моторизованог одреда дуж комуникације до с. Јаблана, упада у Лијеву Ријеку. Послије дневне борбе јединице 3. дивизије су се повукле на простор Лопате—Тузи (2. и 4. батаљон 5. бригаде), и Планиница—Хан Гаранчића (1, 3. и 4. батаљон 9. бригаде), одакле су продужиле бочне нападе и порушиле пропусте и пут на овој релацији.

У продужењу напада предњи одред непријатеља (ојачани 2. батаљон 523. пука 297. дивизије) овладао је Рашковим Гумном и пробио се (6. децембра) до Хана Гаранчића, а слиједећег дана подишао Пајковом Виру, гдје је наишао на порушени мост и бочно дјејство наших јединица. Овдје се задржао ради оправке моста, пропуста и пута, а тешкоће су настале и услјед нарасталих потока и притока Таре од јаких киша, што је ометало снабдијевање, одмор и покрет трупа. Јединице 3. дивизије су се у овој ситуацији поставиле на простору Марковића Лаз—Острвица—Матешево, западно од комуникације (5. бригада) и источно од ове комуникације (9. бригада). По пристизању у Колашин (6. децембра) 5. бригада упућује 1. батаљон у рејон Матешева, а 3. батаљон у рејон Мојковца.

Атмосферски услови су отежавали покрет непријатељевих моторизованих дијелова долином Таре. Киша, бујице и одроњавање терена ометали су оправку пута и мостова код Биоча на Морачи, код Пилане Марића, Јаблана и Таре Руковет на Тари, које је вода била послје оправке однијела. Ови услови отежавали су и

дјејство наших јединица размјегнених с једне и друге стране комуникације на планинском, слабо насељеном, испресјецаном набујалим потоцима и рјечицама, земљишту, неодморних и ненахрањених бораца изложених јакој зими и мразу.

Пошто је извршио смјену првог ешелона (у борбу су убачени 181. физилирски батаљон, 1. батаљон 522. пука и 1. батаљон 523. пука) на простору Пајков Вир—Пилана Марића, непријатељ је продужио (8. децембра) напад према Јабуци. Слиједећег дана је по киши и бури праћеној снијегом заузео Јабуку и избио на висове западно од овог села и продужио према Јасену, а затим је (10. децембра) заузео Јасен и Лаз и продро до порушеног моста у Матешеву, у које је ушао наредног дана (11. децембра), пошто је претходно потиснуо дијелове 3. дивизије источно од овог мјеста.

Послије борби на простору Јасен—Островица (5. бригада) и Хан Гаранчица—Јабука—Јасен (9. бригада) и продора непријатеља у Матешево, јединице 3. дивизије су се повукле и заузеле положаје: на правцу Колашина (Планиница—Скрбуша—Лугови) 5. црногорска, а на правцу Матешево—Трешњевик, 9. црногорска бригада.

Док је непријатељ продирао према Матешеву, дијелови 3. дивизије вршили су мање нападе, спуштали се на комуникацију и одбацивали непријатељеве дијелове који су се инфилтрирали у њихов распоред десно и lijeво од комуникације, али нијесу успјели да се на овом сектору јаче ангажују због слабе повезаности, лошег времена и тешко проходног терена.

Непријатељ је током дана (12. децембра) вршио припреме да форсира р. Дрцку код Матешева, заузео истакнута узвишења у овом рејону према Сунги и Облој глави, источно и западно од Матешева, а одбио нападе дијелова 9. бригаде у рејону Пајкова Вира и Пилане Марића.

Слиједећег дана (13. децембра) око 22 часа непријатељ прелази у напад у рејону Матешева и, пошто је до зоре форсирао Дрцку и потиснуо дијелове 5. бригаде са коса сјеверно од овог мјеста, пробио се (14. де-

цембра) долином Таре ирема Колашину до с. Скрбуше, наступајући десном и лијевом обалом, а затим, у продужетку напада, наредног дана (15. децембра) заузео Колашин и околне висове.²²⁷

Пошто се непријатељ задржао неколико дана у Матешеву да би привукао снаге из позадине за продужење напада, штаб 3. дивизије је био у недоумици да ли ће из Матешева продужити наступање према Колашину и Мојковцу, или Трешњевику и Беранама, или на оба правца. У Беранама су се налазили позадински дијелови ове дивизије, болница, разни материјал који је приман преко аеродрома у Беранама, интендантура и друге установе, па га је то навело да поклони већу пажњу одбрани на овом правцу, а према комуникацији Матешево—Трешњевик ангажовао је главнину 5. бригаде са сјеверне и два батаљона 9. бригаде са јужне стране комуникације. Међутим, када је непријатељ испољио своје намјере према Колашину, 5. бригада је кориговала свој распоред; поставила се на простору Јаблаиново брдо—Мујића Речине—Кључ—Смрчје—Шљивовица и повукла свој 3. батаљон са правца Мојковца. Пошто је непријатељ заузео Колашин, бригада се размјестила на простору: Шљивовица—Смрчје (1. батаљон), Јабланово брдо—Букова пољана (4. батаљон), Сува Гора (2. и 5. батаљон), рејон Трешњевика—Гњили поток (3. батаљон — као резерва). Овако распоређена бригада вршила је повремене препаде и нападе на непријатељеве дијелове на сектору Матешево—Колашин и контролисала правац према Трешњевику да би у случају потребе интервенисала на њему. Али непријатељ је на овом правцу предузимао само демонстративне нападе, које су дијелови 9. бригаде (2. и 3. батаљон) успјешно одбијали са сектора Сунга—Баре. Остали батаљони (1. и 4) ове бригаде упућени су (14. децембра) из рејона Баре—Трешњевик преко Комова, Мокрог и Стравча на просторију Куча

²²⁷ У нападу према Колашину учествовао је ојачани 523. пук 297. дивизије, док су рејон Матешева, за обезбјеђење мостобрана и раскрснице бранили 1. батаљон 522. пука ове дивизије, 181. физилирски батаљон, ваздухопловна група »Бекер« са батаљочом »Фојер«, 297. пртивтенковски батаљон, дијелови 297. артиљеријског пука и пртивтенковска артиљерија. Исто, дневник мајора Бема.

(Цварин—Медун—Рашовићи) да дјејствују на непријатељске заштитнице на сектору Подгорица—Биоче.²²⁸

Заузимањем Матешева и Колашина и ангажовањем јачих снага за осигурање комуникације и покрета долином Таре непријатељ се ослободио притиска јединица 3. дивизије на бокове, а њихове повремене мање нападе успјешно је одбијао. Обезбјеђујући довољним снагама рејон Матешева и Колашина, челни ешелон њемачке 297. дивизије продужио је наступање долином Таре према Мојковцу, не наилазећи на озбиљнији отпор, и 18. децембра повезао се са дијеловима 22. гренадирске дивизије 91. корпуса у рејону с. Сјеногошта.

Истог дана 181. њемачка дивизија и остали дијелови 21. армијског корпуса напуштају даљу одбрану Подгорице и долине Зете, и под притиском јединица Приморске оперативне групе и 9. црногорске бригаде (1. и 4. батаљона), као и 6. дивизије Народноослободилачке војске Албаније, повлаче се долином Мораче, преко Биоча, Братоножића и Лијеве Ријеке, према Колашину и Мојковцу, трпећи при повлачењу губитке од бочних напада ових наших јединица.²²⁹

У овој ситуацији штаб 2. ударног корпуса наређује (14. децембра) да се на сектор Колашин—Мојковац пребаци 6. бригада Приморске оперативне групе.

У међувремену, 7. бригада 3. дивизије, пошто је повучена са правца Рожаја, покушала је да задржи продор 22. њемачке дивизије у долини Лима према Беранама

228 Батаљони 9. бригаде су из рејона Трешњевика пошли за Андријевицу, одакле су се преко с. Кута и Врмоша пребацили на просторију Куча. Овим правцем су пошли због непроходности Комова улијед великог снијега.

229 Главни штаб јединица НОВ Албаније је послје ослобођења своје земље постављао захтјев Врховном штабу НОВЈ да се дозволи да њихова 5. и 6. дивизија продуже гоњење Нијемаца на територији Југославије (Црне Горе и Санџаку), што им је било одобрено. Шеста дивизија НОВ Албаније налазила се на простору Убли—Кржања—Брскут—Веруша—Опсеница, одакле учествује у нападу на комуникацију којом се непријатељ повлачио, прво са одјека Лијева Ријека—Опасница, а затим низ Тару, помјерајући се према кретању непријатеља, прелазећи у његово гоњење, заједно са јединицама 2. ударног корпуса и под његовом командом, све до Вишеграда, одакле је ова дивизија повраћена на Косово.

и Мојковцу, дјејствујући са сектора Бијело Поље—Равна Ријека—Мојковац, гдје јој је као помоћ био упућен 3. батаљон 5. бригаде из Колашина. Непријатељ је од правца Бродарева продро (1. децембра) у Бијело Поље, па су два батаљона 7. бригаде (2. и 3), који су били стигли претходног дана у Беране, хитно упућени на овај правац и посјели положаје Обров—Равна Ријека—Оштрељ.

Непријатељ је, слиједећег дана (2. децембра), моторизованим дијеловима ушао у Равну Ријеку. У току дана дијелови 7. бригаде са сектора Никољац—Мушин крш—Равна Ријека пружају му отпор и наносе губитке, послје чега се цијела бригада пребацује на сектор Обров—Равна Ријека—Мајсторовина—Фемића крш. Слиједећег дана (3. децембра) продужава напад подржан артиљеријом и покушава да заузме Обров и Мумин крш, пребацивши преко Лима у току ноћи своје дијелове у рејон с. Оштреља, па је заузео (4. децембра) Обров и одбацио са њега 3. батаљон 7. бригаде на Градину. Дијелови 7. бригаде (1. и 4. батаљон) са простора Равна Ријека—Оштрељ пребацили су се тога дана на Превијанско брдо, док је њен 2. батаљон био принуђен да напусти положаје Мумин крш—Крстац—Церово, да се повуче на линију Ракита—Пале и затвори правац од Слијепач Моста према Мојковцу. Седма бригада се 7. децембра налазила на положајима Градина (3. батаљон) — Пале—Ракита (2. батаљон) према Затоиу и Фемића кршу (1. и 4. батаљон).²³⁰

Непријатељ је 3. децембра потиснуо дијелове 7. бригаде са Градине, а јаком артиљеријском ватром принудио неке дијелове да се повуку са простора Ракита—Пале. Међутим, 1. и 4. батаљон ове бригаде успјели су се и даље задржати на простору Превијанско брдо—Цафа, одакле су затворили долину Лима и прилазе Бјеласици.

Са ових положаја 7. бригада је пружала жилав отпор, наносећи непријатељу губитке. Она се налазила (7. децембра) на линији Дубљанска коса—Превијанско бр-

²³⁰ Архив ВИИ, к. 755, рег. бр. 4/1 а: извјештај штаба 3. дивизије.

до—Градина—Туријак—Мучница—Медено гумно—Развршје, али је непријатељ извршио напад на Превијанско брдо и принудио њене дијелове да се повуку на линију Брзава—Качмур—Калудра—Затон, с тим што се њен 3. батаљон повукао са Оброва и Градине у рејон Затона.

Непријатељ је продужио напад (7. децембра) према Мојковцу, заузео Развршје и принудио 3. батаљон 5. бригаде да се повуче на лијеву обалу Таре и поруши мост код Мојковца, док се 2. батаљон 7. бригаде повукао према Бјеласици на простор Сјенокоси—Врагод. Слиједeћег дана (8. децембра) непријатељ је заузео и Мојковац.

Наредних неколико дана било је релативно затишје на сектору 7. бригаде; њена активност се сводила на извиђачку дјелатност и мање препаде на непријатеља. Такво стање трајало је све до краја децембра. У овом времену бригада је била на простору Суви до—Шишко језеро—Бјеласица—Калудра—р. Брзава—Пољица до Лима (1, 2. и 4. батаљон), на лијевој, и Материце, косе изнад Лаоле, Костића и Јасена (3. батаљон), на десној обали Лима. Трећи батаљон су смијенили (21. децембра) дијелови 10. ерпске бригаде 22. дивизије, послије чега се пребацио на простор с. Бубање, као бригадна резерва, а отуда прешао (30. децембра) у рејон Шишког језера у вези са намјераваним нападом 7. бригаде на сектор Мојковац—Равна Ријека.²³¹

Током даљег повлачења (18—31. децембра) непријатељ је био изложен бочним нападима дуж комуникација и ударима савезничке акције по колонама возила и пјешадије на путу. Док су наши мањи дијелови послије ослобођења Подгорице гонили непријатеља, нападали и уништавали његове заштитнице, остале снаге 3. дивизије (5. и 9. бригаде) и Приморске оперативне групе (дијелови 6. бригаде, а затим 1. бокешке бригаде) врше бочне нападе, успоравају његов покрет долином Таре до Мојковца, гдје су га затим, ослањајући се на Бјеласицу, нападали дијелови 7. бригаде.

²³¹ Исто, к. 754, рег. бр. 23/2 и 56/3: наређење штаба 7. бригаде и бојна релација 7. црногорске бригаде.

Непријатељ је приликом повлачења ка Санцаку оставио на путу готово цијелу моторизацију: камионе, аутомобиле, тенкове и др., било због наших дјејстава, оштећења или недостатка горива. Покрет долином Таре био је отежан и успорен сталним нападима наших јединица, услијед чега је трпио велике губитке, док је теже рањенике враћао за Подгорицу (до 18. децембра) и транспортовао авионима за Сарајево, углавном ноћу. Поред тога, на овом путу морао је савладати многе препреке, рушења, засједе и атмосферске услове који су тих дана били неповољни за кретање. Оправка пропуста и мостова подвргнутих ударима наше авијације током дана принудила га је да се бочно обезбјеђује и растура снаге, и да се повлачи углавном ноћу, нешто организованије и прикупљеније.

Пошто је дошло до повезивања 21. корпуса са 22. дивизијом 91. корпуса на правцу Мојковца, одбрану овог рејона и обезбјеђивање даљег повлачења преузео је 91. армијски корпус којем је од 23. децембра потчињена и 297. дивизија из 21. армијског корпуса, док су остали дијелови 21. корпуса наставили (од 27. децембра) убрзано повлачење долином Таре ка Мојковцу и Бијелом Пољу, а затим долином Лима ка Вишеграду и Сарајеву.

Послије посљедњих заштитничких борби у области сјеверно од Подгорице на простору Рогама, Златице и Вежешника (18. и 19. децембра) и у рејону Биоча (20. децембра), заштитнице 181. њемачке дивизије су порушиле мост на Морачи код Биоча (21. децембра) и наставиле повлачење под борбом преко Братоножића и Вјетерника према Колашину и Мојковцу, подвргнуте непрекидним бочним нападима наших јединица. Непријатељ је обезбјеђивао своје одступање јаким покретним побочницама, које су осигуравале повлачење по цијену знатних губитака.

Највећу активност у завршној фази одступања непријатеља долином Таре испољиле су 5. и 9. бригада на сектору Пајков Вир—Јабука—Матешево—Колашин. Међутим, ова дјејства нијесу више могла битно утицати на даљи ток одступања непријатеља, који је трпио веће

губитке и иод притиеком ових јединица с десне обале и дијелова 6. црногорске бригаде с лијеве обале Таре убрзано се повлачио. Непријатељеве заштитнице су се повукле из Матешева 29. децембра, па су истог дана око 22 часа напустиле Колашин, порушивши за собом мост на Тари испод Бабље греде.

Поред сталног притиска који је вршила на сектору Матешево—Колашин, 5. бригада врши јаче нападе (21. децембра) у рејонима Шљивовице и Скрбуше (1. батаљон), Планинице (4. батаљон) Букове пољане (5. батаљон), Сунге (2. батаљон), којом приликом одбацује непријатеља са важних положаја и наноси му знатне губитке. Послије неколико дана неактивности и затишја на овом сектору, бригада предузима ноћни напад (26. децембра) и пресијеца пут између Матешева и Скрбуше (4. батаљон), а у зору се под притиском непријатеља повлачи на полазне положаје. Њен 3. батаљон је претходног дана из Гњилог потока дошао у Баре, па је са 1. батаљоном 9. бригаде пошао заобилазно, по снијегу и међави, да нападну непријатеља на простору Увац—Пајков Вир, гдје су му нанијели губитке, а затим су га напали (27. децембра) и у Јабуци. Слиједећег дана је 5. бригада извршила општи напад на цијелом сектору између Јасена и Шљивовице и нанијела му знатне губитке, нарочито у рејону Шљивовице, гдје је борба била најжешћа.²³²

Даље гоњење непријатеља према Мојковцу преузеле су лијевом обалом Таре и источним падинама Сињајевине јединице Приморске оперативне групе (1. бокешка и 6. црногорска бригада).

Ослобођењем Колашина 5. бригада се прикупила (31. децембра) и привремено размјестила на просторију Колашин—Баковићи—Требаљево, а 9. бригада (30. децембра) у рејону Матешево—Баре.

У даљем гоњењу непријатеља на правцу Бијелог Поља учествује 7. црногорска бригада са сектора Бјеласице. Она је извршила припреме за напад (30. децем-

232 Исто, к. 754, рег. бр. 58/3: релација 5. црногорске бригаде.

бра) на непријатеља у повлачењу и његова бочна обезбјеђења између Мојковца и Равне Ријеке. Раном зором (31. децембра) извршила је напад са два батаљона (2. и 3) на његове положаје Медено гумно—Развршје—Пржиште, са којих га одбацује. Остали њени батаљони (1. и 4) вршили су притисак на комуникацију Мојковац—Бијело Поље, нападом на непријатељска обезбјеђења у рејонима Мајсторовине, Превијанског брда и Фемића крша. Наредних дана бригада је стално нападала и угрожавала непријатељеве колоне у повлачењу и његове заштитнице сјеверно од Мојковца и протјерује их са Пржишта (2. јануара), а потом прелази у њихово гоњење према Бијелом Пољу, које је непријатељ под притиском наших јединица напустио (4. јануара 1945).²³³ Бригада се послје ослобођења Бијелог Поља прикупила у овом рејону ради одмора и припреме за даље задатке у оквиру 3. дивизије. Даље гоњење непријатеља долином Лима према Пријепољу и Вишеграду наставиле су јединице 37. ударне дивизије и 6. дивизије НОВ Хлбаније.

Јединице Приморске оперативне групе (1. бокешка и 6. црногорска бригада) које су учествовале у гоњењу 21. армијског корпуса долином Таре према Мојковцу, пошто је непријатељ одступио у долину Лима, упућене су из рејона Мојковца на друге задатке у оквиру 2. корпуса, преко Санцака према Фочи и Горажду. Оне су заједно са јединицама 37. дивизије учествовале у разбијању четника у западном Санцаку и на простору Чајниче—Фоча—Горажде и ослобађању ових мјеста. Крајем јануара 1945. јединице ПОГ које су учествовале у гоњењу непријатеља преко Црне Горе и Санцака ка долини Дрине, упућене су, по наређењу Врховног штаба, на Косово, гдје су са осталим јединицама НОВЈ учествовале у чишћењу ове области од остатака непријатељских група.²³⁴

²³³ Архив ВИИ, к. 759, рег. бр. 6/2 и 13-1/9: наређење штаба 7. бригаде и историјат 7. бригаде.

²³⁴ Одласком јединица ПОГ на задатак у друге крајеве, а 2. далматинске у састав 9. дивизије, престала је њена функција као јединствене формације НОВЈ, а њен је штаб престао да функционише почетком априла 1945.

Дјејства јединица 2. ударног корпуса против њемачког 21. армијског корпуса за вријеме његовог повлачења из Црне Горе била су по много чему специфична и карактеристична, и наводе на извјесне уопштене закључке.

Јединице 2. корпуса (3. дивизија) водиле су до 4. децембра, на правцу Подгорица—Биоче—Вјетерник упорне одбрамбене борбе, нарочито на простору Братоножића, предузимајући честе противнападе, претежно ноћу, да би непријатеља што дуже задржале, нанијеле му што веће губитке и спријечиле повлачење према Санџаку. При томе су користиле својства земљишта на овом правцу: вртаче и камене заклоне с једне и друге стране пута, што их је штитило од већих губитака од граната које су се распрскавале на камењару. Заклони и засједе из којих су дјејствовале наше јединице спречавали су дневне нападе и покрете непријатеља по откритом земљишту. Осим тога, савезничка авијација га је преко дана откривала и бомбардовала му позадину и мјеста прикупљања. Борбе су се водиле углавном ноћу: смјењивали су се напади и противнапади обје стране. Пета црногорска бригада је неколико пута вршила током ноћи дубље продоре према Биочу, забацијући се непријатељу за лећа и на бокове, али се до зоре поново повлачила на полазне положаје, пошто је непријатељ сваки пут интервенисао јачим снагама са биочког мостобрана, подржаним артиљеријом и тенковима.

Област Братоножића између кањона Мораче и Мале Ријеке и сувише је скучена за успјешан маневар бранилаца на овом правцу, а откривеност земљишта давала је повољне услове за дневно дјејство непријатељеве артиљерије по простору на којем су биле распоређене јединице 3. дивизије, које су, и поред вртача и заклона, од распрскавања граната имале знатне губитке. Овакши услови, однос снага и недостатак муниције и других потреба смањивали су могућност дуже упорне одбране овог правца. Непријатељ се приликом наступа-

ња ослањао на комуникацију са које су дјествовали тенкови и артиљерија, и у оквиру ње су се одиграла главна дјејства, с тим што је у ноћним борбама вршио обухвате и нападе на узвишења с једне и друге стране пута. И поред огромне предности којом је непријатељ располагао у артиљерији, минобацачима, тенковима, аутоматским оруђима и бројном стању, било му је потребно седам дана (28. новембра—4. децембра) да се пробије од Биоча до Вјетерника и створи боље услове за извлачење са правца Подгорице и Даниловграда на овом правцу, у сусрет јединицама 91. армијског корпуса, до којег је дошло тек 18. децембра сјеверно од Колашина. Непријатељ је напустио Даниловград 9. децембра, Спуж 16. децембра, а Подгорицу 18. децембра, када се повукао из долине Зете и рејона Подгорице.

Послије напуштања Вјетерника и Лијеве Ријеке, јединице под командом 2. ударног корпуса прешле су са претежно фронталног отпора, испољеног у Братоножићима (3. дивизија), на примјену бочних напада, на прекападе и изненадне нападе, углавном ноћу, одсијецањем и уништавањем мањих колона и заштитних дијелова непријатеља. Овакав начин дјејстава у датим условима и при постојећем односу снага био је цјелисходан, успораван је непријатељев покрет, при чему је трпио знатне губитке. Међутим, планински услови, испресијецано земљиште и сурова зима смањивали су ефекат и оваквих борбених дјејстава. Јединице су се теже прикупљале и развијале за масовнији и повезанији напад у долини Таре, управо због теренских и атмосферских услова који су владали на овом подручју, док је непријатељ успијевао да се побочницама у ужем рејону комуникације учврсти на појединим тачкама и са њих обезбјеђује спори покрет својих јединица долином Таре. Јединице 21. армијског корпуса спасле су се потпуног пораза у долини Таре захваљујући интервенцији 22. гренадирске дивизије 91. армијског корпуса, која се релативно лако пробила од Пријепоља, преко Бијелог Поља до Мојковца, прихватила ове јединице и обезбиједила

им, иослије 18. децембра, лакше и брже повлачење према Вишеграду.²³⁵

Око четрдесет дана трајало је пробијање и повлачење њемачког 21. армијског корпуса правцем Подгорица—Јијева Ријека—Матешево—Колашин—Мојковац—Бијело Поље (28. новембра 1944—4. јануара 1945). Непријатељу су за то вријеме нанесени знатни губици у људству и ратном материјалу, о чему су подаци наших јединица различити и доста неодређени што се тиче погинулих, које је непријатељ углавном повлачио са мјеста погибије или сахрањивао на лицу мјеста, а осим тога су наше јединице са истог сектора обавјештавале о губицима непријатеља за које је дала податке нека друга јединица, а у тој ситуацији је било тешко провјерити вјеродостојност ових података. Међутим, ако их упоредимо са подвизима које је непријатељ биљежио о својим губицима, онда се може закључити да су наши подаци о непријатељским губицима нерални. Вјероватно је непријатељ у овим борбама имао губитке од око 2.500—3.000 погинулих, рањених и заробљених, рачунајући све формације које су на овом правцу одступале.²³⁶ Губици наших јединица на овом правцу били су такође знатни: само из 3. дивизије која је подносила најтеже ударце било је 850—900 погинулих, рањених и премрзлих бораца.

Јединице 2. ударног корпуса су у завршним борбама за ослобођење Црне Горе на правцима Бока Которска—Грахово, Даниловград—Никшић и Подгорица—Кола-

235 Бројно стање јединица под командом 21. армијског корпуса, које су се повлачиле преко Црне Горе, оцијење 1а је на преко 50.000 војника, а по подацима британског мајора Турнера, који се тада налазио при штабу 2. ударног корпуса 21. армијски корпус је имао око 80.000 војника.

Број о стање јединица 2 корпуса које су браниле правац Подгорица—Колашин—Мојковац било је половином децембра 1944. године 5—6.000 бораца, рачунајући приштапске и позади ске дијелове ових јединица. Архив ВИИ, к. 755, рег. бр. 4/1А: извјештај штаба 3. дивизије од 15. XII 1944. Р. Вукановић, поменуто дјело, стр. 400—1.

236 У поменутом д евнику мајора Бема забиљежени су губици 181. и 297. дивизије у овом периоду 226 погинулих, 691 рањен и 88 несталих, не рачунајући губитке осталих јединица које су се повлачиле у саставу корпуса, као ни губитке чет шка и италијанских фашиста. Р. Вукановић, поменуто дјело, стр. 401.

шин—Бијело Поље успјешно извршавале задатке који су пред њих постављани, појединачно и као цјелина. Борци и старјешине испољили су изванредну храброст, упорност и издржљивост у тешким условима и непрекидним борбама и покретима, савлађујући умор, зиму и снијег, у покушају да потпуно онемогуће извлачење непријатељских снага, што се показало немогућим у датим условима и односу снага. Али су му нанијеле велике губитке у мртвим и рањеним, успоравале његово кретање и присиљавале га да се под неповољним климатским и планинским условима повлачи током зиме, излажући своје трупе на цијелом путу према Вишеграду и Сарајеву новим губицима, болести, смрзавању и глади. Дијелови 2. корпуса су послје краћег одмора оријентисани на том правцу заједно са осталим јединицама НОВ да гоне непријатеља до његовог заробљавања и уништења.

У посљедњим борбама које су водиле јединице 21. корпуса у Црној Гори учествовао је велики број неискусних бораца, који су тек били ступили у ове јединице, било као млађа годишта мобилисана преко партизанских одреда или са подручја источног дијела Црне Горе, одакле је до тада, односно до ослобођења ових крајева био мањи број бораца у НОВ, пошто је у тој области (гранични дио Албаније) за вријеме окупације била јака контрола и утицај квислиншких формација и окупатора.

Команде чета и батаљона послје сваке акције подробно су анализирале пропусте и подвиге, а потом су одржавани састанци са борцима, на којима је разматран начин рада бораца и старјешина. За све акције вршене су политичке припреме, што је знатно утицало на подизање морала и свијест бораца. Пошто је један дио руководећег кадра одлазио на дужности у друге јединице и у органе народне власти, почео се осјећати недостатак искусног старјешинског кадра, нарочито у водовима и четама које су биле бројно нарасле. Да би се тај недостатак ублажио, организовани су на брзу руку при штабовима бригада и дивизија подофицирски и нижи официрски курсеви, на којима су се стицала неоп-

ходна знања из тактике, кохмандовања и других активности у јединицама.

Рад партијских организација и политичких органа био је цијело вријеме интензиван, нарочито међу новомобилисаним борцима, који су до тада имали мање могућности да нешто више сазнају о народноослободилачкој борби. Борци из ових крајева (Плав, Гусиње, Рожај, Улцињ), углавном муслимански живаљ, имали су погрешне представе о нашој борби, циљевима и задацима све до доласка у наше јединице, пошто су били на територији коју је контролисао окупатор. Захваљујући упорном свакодневном раду команди и политичких органа, партијских и скојевске организације, ново људство се убрзо прилагодило условима и сливало у акцијама са старим борцима, тако да је веома мали проценат дезертирао или на други начин избјегавао борбу. Конференције, политички часови, читалачке групе и други облици политичког рада са борцима по свим јединицама имали су значајну улогу у њиховом брзом преваспитавању, нарочито ако се има у виду да је велик број новомобилисаних био неписмен или полуписмен. Осим тога, културно-просвјетни одбори, дилетантске групе и хорови по батаљонима одиграли су и у овом периоду корисну улогу: утицали су на одржавање борбене и другарске атмосфере међу борцима, на њихово психичко расположење, као и на расположење омладине и народа по селима, који су борцима указивали разноврсну помоћ: доносили храну, преносили рањенике до прихватних станица и болница, доносили муницију на положаје итд. Културне екипе јединица давале су представе за народ и војску у виду хорских рецитација, популарних борбених пјесама, краћих драмских приказа, рецитација и сличних активности.

Треба истаћи да је, захваљујући правилном партијско-политичком раду, сарадња војске са народноослободилачким одборима и другим органима власти и организацијама на терену била потпуно остварена и разноврсна, што је олакшало јединицама да извршавају борбене задатке. Интендантски органи су у овим условима успјешно и организовано сарађивали са властима

на терену и уредно снабдијевали јединице људском и сточном храном са подручја која су била често удаљена од линије фронта, јер је снабдијевање из базе у Италији било још недовољно, а потребе војске, са њеним порастом — све веће. У то вријеме прилива нових бораца осјећала се оскудица у одјећи и обући, што се донекле негативно одражавало на један број бораца непривикнутих на борбе по мразу и снијегу.

Санитарна служба је доста добро функционисала, па је највећем броју рањеника указивана благовремена помоћ. При бригадним болницама одржавани су санитетски курсеви кроз које је пролазио један број другова и другарица, како би се што боље задовољиле потребе и захтјеви ове службе. Велики број рањеника и премрзлих у посљедњим борбама захтијевао је изузетне напоре од ове службе, нарочито у погледу транспорта рањеника и др., али су уз помоћ народа и омладине која још није била приспјела за јединице ови задаци успјешно обављани.

Треба истаћи да су све јединице, и поред тога што су давале из својих редова један број кадрова за друге, новоформиране јединице, а велики број је био избачен из строја (погинули, рањени, премрзли), успјешно изводиле борбене акције, не запостављајући стални културно-просвјетни, васпитни и политички рад међу борцима и старјешинама, тако да су ове јединице биле у исто вријеме у неку руку школе за обуку њених припадника не само из оквира војно-политичког рада него и из разних области науке и културе, с тим што је у посљедње вријеме тежиште било на политичким темама због прилива нових бораца.

Захваљујући оваквом раду, јединице 2. ударног корпуса су биле у стању да у своје редове приме већи број људи и да их обухвате обуком и васпитањем, а биле су спремне, с обзиром на војно-политички кадар којим су располагале, за напорне покрете и борбе, за нове задатке.²³⁷

²³⁷ У јединицама 3. дивизије током децембра су настале слиједеће промјене у командном саставу: за команданта 5. бригаде је постављен Војислав Ђурашевић, а за команданта 9. бригаде Душан Драговић.

БОРБЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ САНЦАКА

Друга окупаторска групација из Групе армија »Е« под командом 91. армијског корпуса повлачила се из долине Ибра преко источног Санцака ка источној Босни правцем: Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље—Вишеград. Повлачење овог корпуса са простора Новог Пазара према Сјеници почело је 26. октобра, готово мјесец дана прије оријентације 21. армијског корпуса да се пробија на овом правцу, пошто су пропали његови покушаји да се из долине Зете и Боке Которске пробије преко Никшића и Грахова према Херцеговини.

На свом правцу повлачења 91. армијски корпус био је принуђен да води борбе са јединицама 2. ударног корпуса (37. дивизијом и дијеловима 3. дивизије), 22. српском дивизијом, 5. и 6. дивизијом Народноослободилачке војске Албаније, које су се за вријеме повлачења укључивале у борбу.

На почетку повлачења претходнице њемачког корпуса савладале су отпор мањих дијелова 3. дивизије (7. бригаде) у рејону Дуге Пољане и дијелова 37. дивизије у рејону Сјенице и дуж комуникације Сјеница—Пријепоље и одбациле их према Пештеру и Златару, па су ушле у Сјеницу коју нијесу могли одбранити дијелови 22. српске дивизије пристигли на овај правац. С ослонцем на ово мјесто, које је организовао за упорну одбрану, непријатељске јединице су наредних дана продужиле пробијање дуж комуникације Сјеница—Пријепоље. У рејону Сјенице јединицама 91. корпуса придружили су се четници из Србије који су одступали испред напшх јединица преко планине Јавора.

Да би се ометало нормално повлачење окупаторских трупа преко Санцака 37. дивизија је, на основу наређења Врховног штаба, заузела одговарајући распоред дуж комуникације на сектору Сјеница—Милошев дол—Дренова—Бистрица—Прибој, као и на сектору Пријепоље—Бродарево. С ослонцем на планину Златар у позадини, јединице ове дивизије су свакодневно, с обје стране комуникације, изводиле нападе на непријатељеве дијелове у повлачењу и на његове побочнице

дуж комуникације. Непријатељ је био принуђен да успорава покрет јединица, да се пробија од положаја до положаја, и да при томе трпи знатне губитке. Привлачењем нових и свјежих снага из позадине, успијевао је да се с напором и закашњењем пробије дуж пута и да побочницама обезбјеђује покрет и пробијање осталих ешелона.

Када је непријатељ продро у Сјеницу (26. октобра), јединице 37. дивизије заузеле су распоред: 3. санџачка бригада на сектору Пријепоље—Бродарево на лијевој обали Лима, 5. санџачка бригада на сектору Г. Горичиће—Правошево—Милешево—Дренова, а 4. санџачка бригада на положају Бистрица—Прибој. На сектору Бистрица—Нова Варош налазио се Златарски одред.²³⁸

И поред сталног напада јединица 37. дивизије на непријатељеве претходнице и бочна обезбјеђења, одбијања неколико његових напада у рејону Пријепоља и дужег осујећивања његових покушаја да захвати ову важну раскрсницу, он је ипак успио (30. октобра) да сломи отпор наших јединица у овом рејону, да заузме Пријепоље и да се у њему организује за дужу упорнију одбрану. Јединице 37. дивизије биле су принуђене на помјерање и заузимање новог распореда: 5. бригада, Битовник—Пилатовац—с. Седобро, с тим да дјејствује на сектору Пријепоље—Прибој и затвори правац од Бистрице према Новој Вароши; 4. санџачка бригада (са два батаљона) на сектору с. Горичићи—Хасардик—Милешево, да дјејствује са сјеверне стране комуникације и (са друга два батаљона) да обезбјеђује позадину распореда јединица дивизије према Јавору и Ивањици, од евентуалног напада четника са тог правца; 7. црногорска бригада, која је била под привременом командом штаба 37. дивизије, заузела је распоред са јужне стране комуникације Сјеница—Пријепоље; а 3. бригада је садјејствовала са лијеве обале Лима 5. бригади на десној обали, са сектора Пријепоље—раскрсница путева за Нову Варош, односно на сектору Пријепоље—Бистрица.

Дијелови 37. дивизије (5. и 3. бригада) одбили су крајем октобра (31. октобра) неколико покушаја непри-

238 Р. Кнежевић, поменуто дјело.

јатеља да форсира Лим у рејоу Пријепоља и на сектору Дренова—Бистрица. Међутим, почетком новембра непријатељ успијева да се дијеловима пробије низ Лим до Бистрице, гдје су га задржале јединице 5. санџачке бригаде. У наредним данима он се под борбом пробија долином Лима, подвргнут бочном нападу јединица 37. дивизије на одсјеку Пријепоље—Бистрица—Прибој. Непријатељ је ових дана, дуж комуникације Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље—Прибој, био изложен јаким нападима савезничке авијације која је садјејствовала јединицама 2. ударног корпуса и на овом сектору. Поред знатних губитака у људству и материјалу, непријатељ је имао тешкоћа у покрету, противавионској заштити итд.

Непријатељ се главним снагама из Пријепоља пробијао долином Лима према Прибоју, трпећи веће губитке од јединица 37. дивизије које су га бочно нападале, док су његове помоћне снаге, са којима су се повлачили четници, извршиле продор (8. новембра) преко Јабуге у Пљевља, одакле су њемачки дијелови продужили преко Чајничка за долину Дрине, док су четници остављени да обезбјеђују рејон Пљеваља. Трећа санџачка бригада је онемогућила даљи саобраћај између Пљеваља и Пријепоља избијањем у рејон Јабуге и Михајловице, затим је одбацила њемачке дијелове према Пријепољу и тако изоловала Пљевља у којима је напала четничку групацију и ослободила мјесто (19. новембра). Разбијене четнике у рејону Пљеваља одбацила је према Горажду, а затим прешла у гоњење ка Горажду у садјејству са дијеловима ПОГ које је штаб 2. корпуса упутио на овај правац. Остале јединице 37. дивизије (4. и 5. бригада) нападају (послије 20. новембра) колоне непријатеља у повлачењу иа сектору Бистрица—Прибој, носе му бочним дјејствима знатне губитке, одбацујући га повремено са брањених положаја и принуђавајући на тај начин његове снаге на прекид континуитета у повлачењу.

Штаб 91. армијског корпуса је послје продора у Пријепоље упутио (22. новембра) 22. гренадирску дивизију на југ према Мојковцу и Колашину у сусрет јединицама 21. армијског корпуса, до којег је дошло тек 18. децембра 1944. године. С ослонцем на сјеверне падине

Бјеласице и Сињајевине у долини Таре, и падине Златара у долини Лима, јединице 2. ударног корпуса су успоравале и покушавале да задрже продор непријатељских јединица преко Мојковца у долину Таре: 7. црногорска бригада са сектора Бијело Поље—Мојковац, затварајући и правац према Беранама, а јединице 37. дивизије низ Лим према Прибоју.

Њемачка дивизија која је од Пријепоља кренула на југ за прихват јединица 21. армијског корпуса, пошто је одбацила из рејорга Пријепоља дијелове 3. санџачке бригаде према Бродареву и дијелове 7. црногорске бригаде према Бијелом Пољу, пробијала се од Бродарева у двије колоне преко Бијелог Поља и Павиног Поља (Шаховића) према Мојковцу. И на сектору Бродарева, на лијевој обали Лима, одбацила је дијелове 22. српске дивизије, који су на овај сектор били пребачени из рејона Сјенице, па је без већег отпора продрла преко Мојковца у долину Таре до с. Сјеногошта, гдје се повезала са претходницом 21. армијског корпуса. Остале јединице 91. корпуса су тога дана биле у слиједећем распореду: 41. дивизија у рејону Прибоја, 363. тврђавска и бригада »Ангелмилер« око Пријепоља. Ове јединице су се, углавном, задржале на овом простору у борбеном контакту са јединицама НОВЈ све до средине јануара 1945. године, пропутивши кроз свој распоред све дијелове 21. армијског корпуса који су се повлачили према Вишеграду и Горажду.²³⁹

И после спајања јединица 21. и 91. корпуса, притисак наших јединица на трупе у повлачењу вршен је непрекидно и појачаван довлачењем наших јединица са других сектора и њиховим помјерањем дуж комуникације према томе како су се кретале непријатељеве јединице.

Јединице ПОГ (1. бокешка и 6. црногорска бригада) пребачене су у долину Таре на сектор Колашин—Мојковац, гдје су се налазили и дијелови 3. дивизије; једна бригада 22. српске дивизије, пребачена у долину Лима на сектор Бијело Поље—Бродарево, гдје се налазила и 7. црногорска бригада на сектору Мојковац—Бијело По-

239 *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 380.

ље. На правцу Пријепоља, иза 22. српске дивизије, наступала је 5. дивизија НОВ Албаније, дуж кохмуникације Сјеница—Пријепоље, на којел! сектору су били и дијелови 37. дивизије; у долини ЛТима, јужно од Пријепоља, на десној обали, налазиле су се јединице 37. дивизије. Поред јединица 2. корпуса, послије ослобођења Бијелог Поља, на правцу Пријепоља наступала је и 6. дивизија НОВ Албаније, која је са њиховом 5. дивизијом била стављена под привремену команду штаба 2. ударног корпуса, за вријеме њиховог боравка на територији Југославије, што је било договорено са Врховним штабом НОВ Албаније. Ове двије дивизије су из рејона Вишеграда враћене на територију Косова.²⁴⁰

У завршној фази повлачења непријатеља долином Лима, на сектору Бродарево—Бијело Поље вршиле су снажан притисак јединице 22. српске дивизије с десне, а 7. црногорска и 3. санџачка бригада с лијеве обале, које су затим прешле у гоњење његових заштитница према Пријепољу. У овој фази борбе су пренесене на сектор Бродарево—Пријепоље—Прибој, пошто се непријатељ крајем децембра повукао од Сјенице и Бродарева према Прибоју. Све до 31. децембра јединице 91. њемачког корпуса су се повлачиле правцем Сјеница—Пријепоље—Вишеград, тако да су његове јединице посљедњих дана децембра биле у пуном повлачењу према Дриии, обезбјеђујући својим распоредом повлачење 21. армијског корпуса, који је одмах послије прихвата отпочео убрзано извлачење на овом правцу.

Јединице 37. дивизије су се у току овог повлачења рокирале до ушћа Увца, дјејствујући са положаја Бистрица—Црни врх—Рача. Борбе са непријатељским заштитницама су настављене и првом половином јануара 1945. године. На цијелој релацији од Сјенице до Пријепоља и Прибоја непријатељ је давао до посљедњег дана жилав отпор, предузимајући повремене испаде и противнападе, при чему је трпио знатне губитке, али и обезбјеђивао повлачење својих јединица.

²⁴⁰ Мирко Ђуковић, помениуто дјело, Раде Кнежевић, помениуто дјело.

Нијемци су половином децембра 1944. године, послије ослобођења Ужица, плашећи се пресијецања одступнице својим снагама на правцу Вишеграда, убрзали извлачење из Санцака. Наше су јединице то благовремено примијетиле, па су на цијелом фронту прешле у нападе и гоњење. У наступању наших снага ослобођена су слиједећа мјеста и градови: Бијело Поље ослободила је 7. црногорска бригада (4. јануара), Сјеницу 22. српска дивизија (8. јануара), Пријепоље 3. српска бригада (9/10. јануара), Прибој 4. санџачка бригада (11/12. јануара) и Рудо иста бригада (14/15. јануара). Прије тога били су већ ослобођени Пљевља и Чајниче, па је цијела територија Санцака дефинитивно ослобођена од окупатора и његових сарадника који су се повукли са окупаторским јединицама.

И поред ангажовања релативно јаких снага јединица НОВ, непријатељска групација је била бројнија и боље наоружана, па је успјела, иако са великим губицима, да се пробије из окружења и да до средине јануара 1945. стигне у долину Дрине на сектор Вишеград—Горажде, као и да обезбиједи мостобран у овим рејонима на којем су се током зиме прикупљале јединице ове групације за даљи покрет према источној Босни и Сарајеву.

ОСЛОБОБЕЊЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ

Завршетком дурмиторске операције крајем августа 1944. године окупатор је своје гарнизоне у Херцеговини ослабио због помјерања јединица према Приморју и долини Неретве, па је 29. херцеговачка дивизија усмјерила дјјства током септембра на ослобађање градова и мјеста у сјеверној Херцеговини, с тим да, ослањајући се на ослобођену територију, изврши продор ка јужној и западној Херцеговини и пружи помоћ јединицама Приморске оперативне групе у ослобађању Боке Которске, а јединицама 8. корпуса НОВ у ослобађању јужне Далмације.

Током октобра и новембра 1944. године, и касније за вријеме повлачења њемачког 21. армијског корпуса

са приморја и долине Зете према Санцаку, јединице 29. дивизије својим дјелима у Херцеговини везивале су њемачку 369. легионарску дивизију, четничке, усташке и домобранске снаге на овом подручју, спречавајући их да пруже помоћ 21. армијском корпусу у повлачењу, прво приликом покушаја његовог пробоја преко Боке Которске и Грахова, а затим пробоја преко Никшића. Када је крајем новембра овај корпус оријентисао своје јединице за пробој ка Санцаку и долини Дрине, јединице 29. дивизије везују окупаторско-квислиншке снаге у Херцеговини, нападајући гарнизоне и комуникације којима се непријатељ служио у овој области и ослобађају до тада неослобођене градове и села. Његови покушаји да одбаци јединице ове дивизије од комуникација, како у ранијим операцијама тако и у овој фази борбе, када је покушавао да се некажњено извуче са овог простора, били су осујећени и разбијени. Дјелима јединица дивизије на комуникације и према гарнизонима у Гацку, Билећи, Невесињу и Стоцу, непријатељу су наносени знатни губици у људству и материјалу и ометано његово одступање из Херцеговине.

Послије неуспјеха у дурмиторској операцији и развоја ситуације у Србији последице продора Оперативне групе дивизија НОВЈ, окупаторска команда је пребацила дио својих снага које су учествовале у овој операцији за Србију, па су јединице 2. ударног корпуса у Црној Гори и Херцеговини развиле офанзивна дјелства против осталих јединица окупатора и квислинга на овим подручјима. Оне су тиме отпочеле борбе за дефинитивно ослобођење ових области, максимално се ангажујући против окупаторских групација које су се повлачиле са југа Балкана, из Грчке и Албаније.

Почетком септембра 29. дивизија је имала своје јединице: према Билећи 10. херцеговачку бригаду, према Гацку 11. бригаду, према Невесињу 12. бригаду, а према Стоцу 13. херцеговачку бригаду. Јужнохерцеговачки одред налазио се на ширем простору јужне Херцеговине. У сусједству дивизије у то вријеме су се налазиле и јединице ПОГ: 2. далматинска бригада у рејону Вилуса, према Требињу, групе бокешких батаљона

према Грахову, а 6. црногорска бригада према Никшићу на простору Дуга—планина Његош. Остале јединице 2. корпуса дјествовале су: 3. дивизија у Црној Гори (у долини Таре и ЈХима), 37. дивизија у западном Санџаку, док су јединице италијанске дивизије »Гарибалди« биле распоређене по бригадама на оперативним подручјима осталих јединица корпуса. Јединице 2. корпуса су успјеле, током септембра, да поново ослободе територију коју су биле током дурмиторске операције иапустиле, и да разбију четнике који су покушали, користећи непријатељске операције, да се прикупе и групишу према Црногорском приморју и Дубровнику. Оне су извршиле рушења и запречавања на комуникацијама ради ометања предстојећег повлачења окупаторских јединица комуникацијама у овој зони. Према овим комуникацијама извршена су одговарајућа груписања наших снага ради ефикасније употребе и ианошења што већих губитака окупатору.

У вези са задацима 2. ударног корпуса у овој ситуацији, 29. ударна дивизија вршила је јак притисак на све комуникације које повезују непријатељеве гарнизоне у Херцеговини, као и према Билећи, Требињу, Невесињу и Стоцу. У то вријеме на територији Херцеговине непријатељ је имао: њемачку 369. дивизију од Неретве до Цавтата и у градовима Требињу, Љубињу, Стоцу, Домановићима, Буни, Благају и Невесињу; 9. усташку бригаду, 2. домобранску брдску бригаду, 9. домобранску посадну бригаду, 6. жандармеријски пук, четничке јединице Требињског и Невесињског четничког корпуса и друге мање јединице.

Јединице 29. дивизије су почетком септембра ослободиле територију Гацка, Автовца и Фазлагихз Куле, одакле су протјерале четнике и усташку милицију, који су били запосјели ова мјеста послје повлачења дијелова 369. дивизије из Гацка. Тако су створени повољни услови за даље јачање и функционисање народне власти на ослобођеној територији у гатачком срезу, која је била повезана са слободном територијом у Црној Гори. У рејону Гацка припремљен је и организован аеродром преко којег је вршена евакуација рањеника и примана

авионима савезничка помоћ из Италије, пгго је било од великог значаја за покретљивост наших јединица и њихова ефикаснија дјејства.

Послије тога, по наређењу Врховног штаба и пггаба 2. корпуса, штаб 29. дивизије преноси тежиште дјејства својих јединица у сјевероисточну Херцеговину да спријечи прикупљање четника на сектору Калиновик—Коњиц—Улог.

Почетком септембра, на територију Херцеговине су пристизали четници под командом Воја Лукачевића из Санцака и источне Босне, са циљем да са четницима из Херцеговине и Црне Горе прикупе што јачу групацију (на сектору Калиновик—Улог—Невесиње), разбију јединице 29. дивизије и пробију се у јужну Херцеговину и према Приморју, ради повезивања у рејонима Дубровника и Требиња са енглеским трупима које су преко експонената избјегличке југословенске владе наводно обећале искрцавање у овој области. Ова групација је послије прикупљања у изворном дијелу Неретве (Калиновик—Улог) извршила покрет преко Зеленгоре (11. септембра) и напала дијелове 29. дивизије на правцу Гацка и Невесиња. Међутим, противнападом наших јединица одбијена је на простору Чемерно—Кифино Село и одбачена (13. септембра) према Улогу и Невесињу.

Нијемци и четници су извршили напад (9/10. септембра) на дијелове 29. дивизије у рејону Гацка у циљу поновног заузимања овог мјеста, које је од тада постало упориште и важна база 29. дивизије и сједиште органа народне власти у Херцеговини. Одбраном јединица 29. дивизије (11, 12. и 13. бригада) на правцу Невесиња и Гацка, овај непријатељев напад је послије тродневних борби био сломљен. Разбијени дијелови су се повукли на сјевер, преко Борча и Зеленгоре. Гонећи их, 11. херцеговачка је ослободила (11. септембра) Улог, а 12. и 13. бригада Кифино Село и Буаточ на правцу Невесиња. У међувремену, док су вођене борбе на правцу Невесиња и Улога, Нијемци из Мостара ојачавају (15. септембра) свој гарнизон у Невесињу. Покушај групације од око 700 четника из Калиновачке и Фочанске четничке бригаде да се преко Изгора и Врбе пробију за Гацко

одбачен је, па су се потом, уз веће губитке, повукли долином Сутјеске према Фочи.

За вријеме док су вођене борбе на овом сектору 10. херцеговачка бригада је вршила притисак на непријатељев гарнизон у Билећи, спречавајући покушаје четника да се одавде пробију према Планој и Бањанима, 14. бригада је наступала према Љубињу, рушећи пругу Мостар—Дубровник на неколико мјеста, којом приликом ликвидира и разбијену домобранску посаду (38 људи) у жељезничкој станици Пољице. Гонећи четнике на сјевер, 11. херцеговачка бригада је пресјекла комуникацију Калиновик—Фоча и одбацила их ка Добром Пољу и Трнову, на правцу Сарајева, при чему ослобађа (16. септембра) Калиновик и ставља под контролу комуникацију Калиновик—Трново—Сарајево, као и долину Неретве према Коњицу. Остале јединице дивизије (13. и 14. бригада) у међувремену су одбиле непријатељске снаге код Стоца и Љубиња, спријечиле покушаје четника из Невесиња да се ослањајући се на окупаторске гарнизоне пребаце у јужну Херцеговину.

Разбијање окупаторско-квислиншких јединица у сјеверној Херцеговини, онемогућавање четника да се пробију у јужну Херцеговину и према приморју, позитивно се одразило у цијелој Херцеговини, како у погледу већег прилива нових бораца тако и за учвршћење органа и организација НОП-а на овом подручју. Поново су формиран Калиновачки и Коњички одред, који су у овим рејонима имали значајну улогу. У Гацку је на обласној конференцији делегата из цијеле Херцеговине изабран Обласни народноослободилачки одбор (17. септембра), као највиши орган народне власти у Херцеговини.

Послије успјешних дјејстава на сектору Гацко—Калиновик, на овом простору је задржана 11. бригада, два батаљона 10. бригаде и 2. бригада дивизије »Гарибалди«, као и Коњички и Калиновачки одред. Остале јединице 29. дивизије оријентисане су од стране штаба дивизије према јужној Херцеговини: 10. бригада (два батаљона) и 12. херцеговачка бригада (два батаљона) за ослобођење Билеће, а 13. и 14. херцеговачка бри-

гада (као посебна оперативна група) да пресијеку комуникације Требиње—Билећа и Требиње—Столац, обезбјеђујући на тај начин напад на Билећу, и да створе услове за дјејства према дубровачком приморју.

Непријатељска упоришта на правцу Требиње—Дубровник и Билећа бранили су крајем септембра четници из Билеће, Гацка и Невесиња, и два вода Нијемаца и италијанских фашиста. Јачина гарнизона била је (26. септембра) око 850 војника.

Напад на спољну одбрану Билеће почео је 25/26. септембра. У борбама до краја мјесеца (30. септембра) сломљена је спољна одбрана града и захваћено неколико кућа у унутрашњој одбрани. За вријеме напада на Билећки гарнизон непријатељ је интервенисао (30. септембра) дијелом снага из Требиња, али су га дијелови 13. и 14. бригаде дочекали и потукли код с. Јасена и Моска, и одбацили ка Требињу. Послије шестодневних борби, јединице 10. и 12. бригаде су уз подршку дијелова 13. и 14. херцеговачке и 2. далматинске бригаде ослободиле (2. октобра) Билећу. Том приликом је уништен већи дио посаде гарнизона, док је њен мањи дио одступио према с. Мируши и планини Видуши. За вријеме овог напада садјествовали су и дијелови ПОГ на правцу Требиње—Билећа.

Ослобођењем Билеће четницима у Херцеговини је задат снажан ударац, услијед чега је у њиховим редовима настало расуло и деморализација. За јединице 29. дивизије овом акцијом су створени повољни услови за дјејство према Требињу, камо су усмјерене 10. и 12. херцеговачка бригада.

Истовремено са почетком напада на Билећу, 2. далматинска бригада је извршила продор југоисточно од Требиња, и у садјеству са 13. и 14. херцеговачком бригадом које су дјејствовале од Љубомира према с. Моску и Требињу, одбачени су непријатељски дијелови према Требињу, послије чега је извршен напад на спољну одбрану овог гарнизона. Требињски четнички корпус који је бранио спољну одбрану, претрпјевши губитке на прилазима града од наших јединица, повукао се током ноћи (1/2. октобра) преко Требишњице, према По-

повом пољу и сјеврозападиој Херцеговини. Њих су наше јединице (2. далматинска и 13. херцеговачка бригада и дијелови Јужнохерцеговачког одреда) нападе и потпуно разбиле на овом простору, па су се само мањи дијелови четника пробили у сјеверну Херцеговину. Тако су били створени повољни услови за напад на гарнизон и ослобођење Требиња, гдје су се налазили дијелови 369. њемачке дивизије, 9. домобранске бригаде и муслиманска милиција, ојачани тенковима и артиљеријом.

Наредног дана (3. октобра) 13. и 14. херцеговачка и 2. далматинска бригада нападају гарнизон. Током дана и ноћи сламају остатке непријатеља на спољној одбрани града, која је била ослабљена повлачењем Требињског четничког корпуса. Да би избјегао потпуни пораз, командант гарнизона је прикупио све своје јединице, порушио мостове на Требишњици у граду, запалио касарну и почео да се под заштитом артиљерије повлачи (4. октобра) на правцу Дубровника. Десета херцеговачка бригада је предузела гоњење и бочним нападима нанјела је веће губитке непријатељу, који се дјелимично пробио ка Дубровнику. Док се непријатељ извлачио из града и повлачио, 2. далматинска бригада је извршила продор у град и заузела његов већи дио, док је 13. херцеговачка, по избијању на сјевероисточни дио предграђа, заузела тврђаве на Хрупјелу и ЦиганскОхМ кршу.

У завршној фази борбе за ослобођење Требиња дио непријатељевих снага који није успио да се пробије за Дубровник повратио се ка Требињу и извршио противнапад на наше јединице у граду (дијелове 12. и 13. бригаде). Међутим, наше јединице успијевају да задрже положаје око града, па су ослонцем на њих и ангажовањем током ноћи (4/5. октобра) са запада 14. херцеговачке, са сјевера 13. херцеговачке, а са истока и југа 2. далматинске бригаде осујећени покушаји једног њемачког батаљона да деблокира и поново заузме град. Током дана (5. октобра), послје сламања посљедњег непријатељевог отпора, град је ослобођен. Разбијени остаци непријатеља су се повлачили према с. Дужима, гоњени од наших јединица.

У борбама за ослобођење Требиња убијео и заробљено 430 непријатељских војника, док су заплијењена 4 топа 75 мм, више муниције, разног материјала и опреме. Сопствени губици из 10. херцеговачке и 2. далматинске били су око 40 погинулих и рањених бораца.²⁴¹

Послије ослобођења Требиња, 14. херцеговачка бригада је дијелом упућена ка Стоцу на простор Хргуд—Жегуља, а главнином према Невесињу на простор Удрезње—Биоград, док су дијелови 13. бригаде продужили гоњење непријатеља преко с. Дужа и дуж жељезничке пруге ка Хутову.

Да би се спријечило повлачење њемачког 21. армијског корпуса преко Црногорског приморја и Боке Которске, Врховни штаб је наредио штабу 8. ударног корпуса да пресијече комуникације које воде из јужне Далмације и Херцеговине према Босни, а 29. херцеговачкој дивизији 2. ударног корпуса да у садјејству са јединицама 8. корпуса са Пељешца (26. дивизијом) ослободи Дубровник. У вези с овим наређењем Врховног штаба, ка Дубровнику су из 29. дивизије упућене 10. и 12. бригада, а према Хутову 13. бригада ради повезивања са 26. дивизијом. Остале јединице 29. дивизије су упућене: 14. бригада према Стоцу, а ојачана 11. бригада је и даље задржана у Босни за дјејства од Калиновика ка Трнову и Фочи, гдје је у то вријеме (око 6. октобра) вршена концентрација неколико хиљада четника из Санцака, источне Босне и Херцеговине (на простору Калиновик—Трново—Фоча—Сарајево и у рејону Коњица).

Почетком октобра, јединице њемачке 369. дивизије биле су потиснуте из источне Херцеговине на простор Дубровник—Метковић. Дубровник је служио окупатору као јако утврђено упориште за одбрану од напада са мора и за прихват јединица 21. армијског корпуса,²⁴² који је имао намјеру да се повлачи преко Боке Которске на правцу Дубровника и Мостара.

241 Архив ВИИ, књ. депеша штаба 2. корпуса; Компеновић—Кресо, *Двадесет девета ударна дивизија*, стр. 380.

242 Њемачка 369 легионарска дивизија 21. армијског корпуса имала је сцаге распоређене у Дубровнику, рејонима Чапљине, Благаја и Мостара.

У Дубровнику се налазио 369. пук 369. легионарске њемачке дивизије, ојачан снагама које су се повукле из Требиња, морнаричком пјешадијом и обалском артиљеријом. У гарнизону је било и око 400 домобрана и усташа.

Штаб 29. дивизије је одлучио да изврши напад на гарнизон у Дубровнику слиједећим распоредом: 10. бригада правцем Требиње—Ивањица—Срћ, 12. бригада правцем Ускопље—Дубровачка Ријека—Мокошица, а 2. далматинска бригада, која му је била претпочињена у овој операцији, правцем Цавтат—Купари—Св. Јакоб.

Према договору са штабом 8. корпуса, у рејону Стона требала је да изврши десант 26. дивизија, пресијече комуникацију Дубровник—Метковић и спријечи повлачење непријатеља на овом правцу. Садјејство јединица 2. и 8. корпуса остварио је Врховни штаб преко штаба 8. корпуса.

Послије извршених припрема у времену од 10. до 15. октобра, напад одређених јединица отпочео је 16. октобра у 17 часова. Прије почетка напада, у подилажењу јединице 29. дивизије су ликвидирале непријатељска упоришта у Завали и дуж жељезничке пруге од Кумана ка Чапљини, којом приликом је убијено и заробљено око 150 италијанских фашиста, а 2. далматинска бригада ликвидирала је упориште Орахов До на правцу Слано. Јединице 29. дивизије су затим ослободиле (16. октобра) Чапљину (жељезничку станицу), Равно, Вељу Мећу и Трнчину, а 2. бригада наредног дана Цавтат. У току дводневне борбе (17. и 18. октобра) 10. и 12. херцеговачка и 2. далматинска бригада напале су спољашњу одбрану Дубровника, која је била јако утврђена, добро повезана, запријечена и минирана.

Избијањем наших јединица на положаје Срћ—Босанка—Дубац, дезорганизована је одбрана Дубровника. У исто вријеме, јединице 26. дивизије извршиле су десант са Пељешца и захватиле мостобран у рејонима Слано—Неум, ослободиле Стон и избиле у рејон Оштриковца (к. 404). Подухвату 26. дивизије садјејствовала је 13. бригада 29. дивизије, која је ослободила Завалу,

Равно и Хутово и повезала се (18. октобра) са дијеловима 26. дивизије у рејону с. Точионика.

Остављајући мање заштитнице у граду, непријатељ је покушао да се са главнином снага пробије на правцу Слано—Метковић, па је тога дана (18. октобра) отпочео принудно извлачење. Тај моменат користе јединице 10. и 12. херцеговачке и 2. далматинске бригаде, па својим правцима продиру у Дубровник и потпуно га ослобађају од затечених дијелова непријатеља, који је у повлачењу претрпио знатне губитке у људству и материјалу. Непријатељске јединице које су се повукле из града током дана и слиједеће ноћи (19. и 19/20. октобра) прикупиле су се западно од Дубровника и формирале колону од око 4.000 војника за пробој према Метковићу и Мостару.

Међутим, непријатељ је сачекан у Вуковом кланцу од јединица 8. корпуса које су га напале и у дводневним борбама (21. и 22. октобра) онемогућиле му продор овим правцем. Пошто је непријатељска колона пресјечена и испрекидана на комуникацији, била је током ноћи (22/23. октобра) са свих страна нападнута и потпуно разбијена на овом простору. Њена главнина је поражена од јединица 26. дивизије у Вуковом кланцу, гдје је заробљена моторизација и тешко наоружање. Само мањи дијелови ове групације успјели су се пробити према Метковићу. И овом нападу 26. дивизије садјејствовала је 13. херцеговачка бригада нападом од с. Хутова. Значајну улогу у овој операцији имала је и морнарица НОВЈ у пребацивању трупа са Пељешца и њиховом снабдијевању за вријеме борбе.

Ослобођењем Дубровника и морског пристаништа, штаб 2. ударног корпуса је формирао базу за пријем материјала из Италије, па су тако створени услови за редовније и боље снабдијевање наших јединица са Виса и из Барија, што је било од великог значаја за њихову оперативну способност у току даљих операција за ослобођење земље.

Послије ослобођења Дубровника, штаб 29. дивизије усмјерава главнину својих јединица за дјејства у долини Неретве и за ослобођење Метковића, Чапљине

и Стоца, како би се иа тај начин створили што повољнији услови за ослобођење Мостара и Невесиња, као и цијеле западне Херцеговине. У том циљу оријентисао је главнину 14. бригаде ка Невесињу, а један њен батаљон ка Стоцу, 12. бригаду ка Метковићу, а 13. бригаду ка Габели и Чапљини да ослободе ова мјеста и продуже дјејства у западну Херцеговину. Десета бригада је, послије ослобођења Херцег-Новог, оријентисана према Стоцу и западној Херцеговини. У сјеверној Херцеговини задржани су дијелови 11. бригаде (два батаљона) за дјејства на правцу Калиновик—Фоча, док је један батаљон дјејствовао на сектору Невесиње—Кифино Село.

Као резултат интензивних борби на овим правцима, 14. бригада је ослободила (26. октобра) Столац, а 13. бригада Доње Храсно, Драчево, Вишиће, Требаковце. Истог дана (26. октобра), 12. херцеговачка бригада ослобађа Метковић и Габелу, а потом (27. октобра) Чапљину и (28. октобра) Домановиће. Послије тога, 12. бригада се пребацује на лијеву обалу Неретве и наставља да гони непријатеља према Буну и Благају, те ослобађа Аладиновиће и Бивоље поље и подилази Благају, напавши непријатеља у околним селима. Један батаљон 14. бригаде послије ослобођења Стоца упућен је према Невесињу у састав своје бригаде, која се припремала за напад на ово мјесто.

Непријатељ је покушао (28. октобра) са правца Љубушког и Читлука да задржи напад јединица 29. дивизије и продре ка Чапљини, али је био задржан и одбијен од дијелова 12. бригаде и Јужнохерцеговачког одреда. Наредног дана (29. октобра), ова бригада пресијеца комуникацију Мостар—Љубушки, а Јужнохерцеговачки одред ослобађа (29. октобра) Љубушки.

Покушај 14. херцеговачке бригаде (29. октобра) да ослободи Невесиње није успио, док је 13. бригада на правцу Мостара избила на положаје јужно од линије Буна—Благај, затварајући на тај начин правац Мостар—Романовићи. Нападе непријатеља слиједећа два дана (30. октобра и 1. новембра) на простор Читлук—Града одбила је 12. херцеговачка бригада.

Почетком новембра непријатељ предузима акције да врати изгубљена упоришта у западној Херцеговини, али је био осујећен. У даљем наступању 12. бригада избија (6. новембра) на око 14 км испред Мостара, док су дијелови 11. и 14. бригаде стезали обруч око Невесиња, а 13. бригада вршила снажан притисак на Буну и Благај. Обезбјеђење према Калиновику и даље је вршила главнина 11. бригаде.

Када се 21. армијски корпус оријентисао на пробијање од Подгорице према Санџаку и долини Босне, њемачка 369. дивизија је покушала да га подржи, па је предузимала дјејства против јединица 29. дивизије у долини Неретве и на правцу Гацка и Кифина Села (Невесиња). Непријатељ је разбијен на свим правцима, и био принуђен да обустави даље покушаје у ту сврху и да се повуче у гарнизоне.

Да би ојачао своје снаге у западној Херцеговини, штаб 29. дивизије је извршио (до 9. новембра) одговарајуће прегруписавање јединица: 10. херцеговачку бригаду усмјерио је да преузме положаје 12. бригаде и офанзивно дјејствује према Мостару, затварајући уједно правац Мостар—Љубушки, а 12. бригаду је последије смјене оријентисао ка Широком Бријегу и да са положаја јужно од Љубушког одбија непријатељске испаде. Остале јединице је оријентисао на правцу Невесиње—Калиновик.

У току једномјесечних борби 29. дивизија је успјела да ослободи источни и централни дио и дубоко продре у западну Херцеговину према Широком Бријегу, Мостару и упориштима у долини Неретве од Мостара до Иван-седла, која су улазила у ширу одбрану Мостара, укључујући и Невесиње на путу Мостар—Калиновик. Мостар је био јако организован комуникацијски чвор и раскрсница и њега је непријатељ био припремио за упорну одбрану.

Подручје Мостара, са упориштима у Широком Бријегу, Невесињу и долини Неретве, било је веома важно у то вријеме за окупаторске снаге. Из њега је непријатељ штитио прилазе са југа рејону Сарајева и

долини Босне, односно јужни бок њемачке Групе армија »Е« која се повлачила са југа Балкана овим правцем крајем 1944. и почетком 1945. године.²⁴³

Према непријатељу у долини Неретве и Мостару ангажоване су јединице 2. и 8. ударног корпуса: 29. дивизија је из ширег рејона подилазила са југа, југозапада и истока, док је 9. дивизија наступала са запада од Имотског према Широком Бријегу. Ове јединице су нападале непријатеља на правцима наступања, одбијале његове испаде и нападе и стварале услове за привлачење осталих јединица 8. корпуса на правцу Мостара.

Послије расформирања штаба Јужне оперативне групе, 14. херцеговачка бригада пребацила се сјеверно од Невесиња, у горњи дио Невесињског поља, а њене положаје у долини Неретве преузела је 13. бригада. Почетком децембра (5. децембра) у Љубињу је формирана Херцеговачка бригада народне одбране, која преузима, поред осталог, и задатке које је у овом рејону вршио Јужнохерцеговачки одред. Пошто је смијењена од дијелова 9. далматинске дивизије, 12. херцеговачка бригада упућена је (10. децембра) на простор Биоград—Удрежње, јужно од Невесиња, а дијелови 13. бригаде са овог сектора — према Благају у састав бригаде.

У времену од 10. до 20. децембра 1944. на простору Јахорина—Прача—Фоча прикупила се поново јача групација источnobосанских и херцеговачких четника, као и дио четника који су се повукли из Црне Горе и Србије са циљем да изврше притисак на јединице 29. дивизије и спријече њихово дјејство из сјеверне Херцеговине на комуникације којима се повлачио окупатор, од Горажда и Рогатице ка Сарајеву, као и да им онемогуће дјејства ка Мостару и Коњицу.

243 На простору: Мостар—Широки бријег—Невесиње—долина Неретве, непријатељ је у ово вријеме имао: 369. легионарску дивизију, 9. домобранско-усташку дивизију, мјесну милицију, усташку »црну легију«, 49. фашистички батаљон црних кошуља »Сан Марко«. Одбрана Мостара обухватила је појас унутрашње и спољне одбране дубине од 5 до 25 км. Невесиње и Широки бријег су били истакнути пунктови на боковима, од чијег држања је зависила целокупна одбрана.

У вези с оваквом ситуацијом штаб 29. дивизије упутио је у рејон Калиновика прво 11* херцеговачку бригаду, гдје су се налазили њени дијелови, а затим 14. херцеговачку бригаду у рејон Трнова, док су на сектор Невесиње—Братач—Кифино Село упућени дијелови 10. и 12. херцеговачке бригаде (по један батаљон из бригаде). Неколико дана касније на простор Калиновик—Улог упућена је 2. италијанска бригада дивизије »Гарибалди«.

У борбама од 17. до 20. децембра 1944. године, када су се јединице њемачког 21. армијског корпуса пробијале из Црне Горе у долину Лима и према Вишеграду, 11. и 14. херцеговачка бригада нападе су и потпуно разбиле ову четничку групацију, па је 14. бригада ослободила Трново, а 11. бригада наставила гоњење разбијених четника према Миљевини и Фочи.

У борбама на овом сектору наредних дана (2—12. јануара 1945) у захвату комуникације Калиновик—Фоча и Калиновик—Сарајево 14. бригада поново ослобађа Трново које су четници у међувремену били преотели, а 11. бригада избија на лијеву обалу Дрине и ослобађа Устиколину, повезујући се са 6. црногорском бригадом која је до тога времена избила на правцу Горажда, наступајући преко западног Санцака.

Врховни штаб је другом половином децембра 1944. наредио штабу 8. ударног корпуса да преузме сектор западне Херцеговине на десној обали Неретве, а штабу 29. дивизије да 10. бригаду са овог сектора употреби према нахођењу. У вези с овим 10. бригади је наређено (23. децембра), пошто је била смијењена на положајима у долини Неретве, да се пребаци на сектор Невесиња, на простор Кифино Село—Братач, с тим да и остале јединице ове дивизије дјејствују према Невесињу. (Један батаљон 14. бригаде са овог сектора упућен је у састав бригаде.)

Послије разбијања четника у рејонима Калиновик—Трново—Фоча чиме је обезбијењена позадина дјјестава у долини Неретве, Врховни штаб је наредио да 29. дивизија и јединице 8. корпуса доврше ослобођење

Херцеговине и ликвидирају непријатељске гарнизоне у долини Неретве.

У вези с овим наређењем Врховног штаба, извршено је (27. јануара) иребацивање и помјерање јединица за наредне задатке: 11. херцеговачка бригада кренула је на простор Умољани—Бјелимићи—Главатичево да отуда дјејствује у правцу Коњица; 14. херцеговачка бригада на простор Придворци—Кљуни, сјеверно од Невесиња, да дјејствује према Невесињу и Доњем и Горњем Зимљу; 10. и 12. херцеговачка бригада су упућене да дјејствују директно према Невесињу, а 13. бригада према Буни и Благају. Овим је цијела 29. дивизија заузела распоред у простору источно од Мостара.

У то вријеме 9. дивизија 8. корпуса дијелом снага наступа са западне и југозападне стране ка Широком Бријегу, а другим дијелом од Читлука према Мостару. Овим су наше јединице подвргле удару све правце и прилазе Мостару. Непријатељ је покушао да се ослободи притиска наших јединица око Мостара, па је извршио противнапад (27. јануара) из Широког Бријега према Љубушком и Читлуку, а слиједећег дана (28. јануара) из Мостара долином Неретве у правцу Чапљине и Метковића. Он је потиснуо јединице 9. дивизије са свог правца и заузео Читлук и Љубушки, а наредног дана (29. јануара) Чапљину и Метковић, чиме је оперативни положај наших јединица на овом правцу био погоршан.

На десној обали Неретве на овом сектору налазили су се у то вријеме само дијелови Херцеговачке бригаде народне одбране, ојачани тенковима, који су били принуђени да се повуку на лијеву обалу. У овој ситуацији штаб 29. дивизије упућује 12. бригаду, без једног батаљона који се налазио на сектору Невесиња, ка Неретви да дјејствује у лијеви бок непријатеља, а батаљоне Бригаде народне одбране према Габели. Непријатељ је уочио опасност од обухвата наших јединица, па је напустио Метковић и повукао се на положаје за одбрану Чапљине и Габеле. У нападу наше јединице су успјеле поново да ослободе (до 3. фебруара) Чапљину и Габелу.

На основу наређења Врховног штаба, 8. ударни кориус врши прегрупацију својих јединица у циљу ослобођења Мостара и осталог дијела још неослобођене Херцеговине. У времену од 31. јануара до 30. фебруара 1945. пребацује неке своје јединице из сјеверне Далмације у западну Херцеговину: 26. дивизију, Тенковску и Артиљеријску бригаду у рејон Имотског, с тим да се оријентише према Широком Бријегу; 19. дивизију у рејон Вргорца за дјејство преко Љубушког и Читлука. Остале јединице овог коргхуса задржане су за обезбјеђење сјеверне Далмације, с тим што је његова 9. дивизија остала и даље у западној Херцеговини да спречава продор непријатеља од Мостара према Чапљини и Љубушком, и од Широког Бријега на југ или запад, до доласка 19. и 26. дивизије на овај сектор. Штабу 8. корпуса у овој операцији била је потчињена и 29. дивизија 2. корпуса. Операцијом за ослобођење Мостара, по наређењу Врховног штаба, командовао је командант 8. корпуса Петар Драпшин.

Распоред непријатеља у рејону Мостара био је слиједећи: у Невесињу два батаљона 369. дивизије и око 500 усташа за одбрану Невесиња и правца Невесиње—Мостар; у Благају и Буни 1. батаљон 9. домобранско-усташке дивизије, ојачан са две хаубичке батерије да спречава прилазе Мостару са југа, лијевом обалом Неретве; јужно од Мостара, од Јасенице до Мостарског блата, 1. батаљон 369. њемачког пука, 1. артиљеријски дивизион, ваздухопловне јединице и дијелови 9. домобранско-усташке дивизије да бране прилазе Мостару са југа и југозапада, десном обалом Неретве; Широки Бријег—Љубушки 370. пук 369. дивизије, 2. бригада 9. домобранско-усташке дивизије, 2. батаљон 9. усташке бригаде исте дивизије, усташка »Црна легија«, милиција, пољска жандармерија и 1. артиљеријски дивизион; у Мостару 49. фашистички батаљон »Сан Марко«, дијелови њемачког 369. артиљеријског пука, дијелови 649. артиљеријског обалског пука и вод до чете тенкова; у Бијелом Пољу Извићачки батаљон, Допунски и Пионирски батаљон и 369. противтенковски дивизион. На простору Широки Бријег—Мостар налази-

ли су се још неки дијелови 9. домобранско-ушашке дивизије, као и неке самосталне јединице.²⁴⁴

Процијењено је да су укупне снаге непријатеља у ширем рејону Мостара биле јаке око 15.000 војника, уз подршку два артиљеријска пука и до чете тенкова.

Штаб 8. корпуса, који је командовао свим јединицама ангажованим у овој операцији, одлучио је:

— да главне снаге (9. и 26. дивизија, тенковска и артиљеријска бригада) нападају ка Широком Бријегу, и то: 26. дивизија правцем Посушје—Широки Бријег, 9. дивизија правцем: Витина—Широки Бријег, с тим да спријече интервенцију од Мостара, окруже непријатеља на простору Широки Бријег и ослободе ово мјесто, а затим да са сјевера и запада изврше напад на Мостар;

— Деветнаеста дивизија, ојачана 12. херцеговачком бригадом, наступа правцем: Љубушки—Читлук—Варда—Мостар, овлада зоном између Мостарског блата и Неретве и обухвати Мостар са јужне стране;

— Двадесет девета херцеговачка дивизија, ојачана једним тенковским батаљоном, да напада и заузима Невесиње, а затим наступа правцем Невесиње—Благај—Мостар, и Кљуни—Доње Зимље—Бијело Поље и врши притисак од Буне према Мостару, заузима упоришта дуж комуникације Невесиње—Мостар и обухвата Мостар са источне стране.

По овладавању упориштима на правцу наступања, све јединице полазе у концентрични напад на Мостар и спречавају непријатеља да се повлачи према Сарајеву.

За вријеме напада на Мостар 11. херцеговачка бригада са гребена Прења затварала је правац према Коњицу, а дијелови 26. дивизије правац од Ракитна. У корпусној резерви налазила се 4. бригада 9. далматинске дивизије.

244) Д. Ђаконовић, *Херцеговина у НОБ-у*, стр. 815; Д. Комненовић — М. Кресо, поменуто дјело, стр. 451, *Војна енциклопедија*, књ. 5, стр. 743.

Штаб 29. дивизије у вези с оваквом одлуком штаба 8. кориуса и својим задатком у оквиру плана операције, издао је заповијест јединицама:

— Једанаестој бригади да дјејствује према Коњицу и спријечи интервенцију непријатеља са тог правца;

— Четрнаестој бригади да нападне Невесиње, дијелом снага са сјевера, а другим дијеловима из Горњег и Доњег Зимља наступа према Бијелом Пољу;

— Десетој бригади да ослободи Невесиње, при чему јој садјејствује и један батаљон 12. бригаде нападом са југозапада;

— Тринаестој бригади да дјејствује према Буни и Благају.

Непријатељ је одбачен (до 6. фебруара) од Љубушког и Читлука, па су наше јединице на том правцу заузеле распоред за напад на Широки Бријег. Иако су дијелови 26. дивизије продрли (6. фебруара) до ивице мјеста, напад није успио, јер је непријатељ добио појачања од Мостара. Тога дана одустало се од даљег напада на ово мјесто.

На свом правцу наступања 9. далматинска дивизија је продрла до линије Љуштица—Турчиновићи, а ојачана 19. дивизија, пошто је на свом правцу очистила села од муслиманске милиције и усташа, избила је на линију: Крушево—Љути долац—Биограци.

Истога дана (6. фебруара) су и јединице 29. дивизије дјејствовале на својим правцима: 13. бригада према Буни и Благају, 11. бригада према Коњицу, 14. бригада ка Горњем и Доњем Зимљу и Бијелом Пољу, а 10. бригада према Невесињу.

У току ноћи (6/7. фебруара) припремљен је поновни напад на Широки Бријег. Наређено је да 9. дивизија садјејствује дијеловима 19. дивизије нападом ка Кнешпољу и Дубрави (Узорићи—Кнешпоље), а 12. херцеговачка бригада на правцу Крушево—Мостар. Дијелови 19. дивизије и 12. херцеговачке бригаде добили су задатак да пресијеку одступницу непријатеља за Мостар.

Дијелови 26. дивизије, ојачани Артиљеријском и Тенковском бригадом, продрли су (7. фебруара) у Самостан и заузели Дуванску станицу, а потом од 13 ча-

сова продиру у Широки Бријег, пошто су одбили противнапад непријатеља и одбацили га према Мостару. За то вријеме 9. дивизија је савладала непријатеља на прилазима Кнешпоља, али се није успјела повезати са 12. херцеговачком бригадом (код с. Лончара), како је било планирано. Крајем дана затворен је обруч око Широког Бријега и спријечено даље извлачење непријатеља из овог рејона. Двадесет шеста дивизија је избила до линије: Луковача—Доњи Полог—Јастребинка—с. Горанце, а 9. дивизија се задржала на простору: Широки Бријег—Кнешпоље—Горњи Градац. Непријатељ је у противнападу заузео Микуљачу.

Ојачана 12. херцеговачком бригадом, 19. дивизија је извршила напад послје подне (7. фебруара), заузела Руишта и избила на падине Добрачине, али је испред Варде заустављена. Тек у даљим борбама (до 11. фебруара) заузети су Хумац и бункери на линији Варда—Понор. На лијевом крилу извршен је продор ка Миљковићима, а на десном крилу подишло се аеродрому и Јасеници.

У међувремену: 11. херцеговачка бригада је лијевом обалом Неретве вршила притисак на Коњиц, везујући снаге гарнизона за себе; 14. херцеговачка продире у подножје Вележа, и дјејствује на комуникацију Мостар—Коњиц; ојачана 10. херцеговачка бригада (Тенковски батаљон, Артиљеријски дивизион и један батаљон 12. бригаде) врши посљедње припреме за напад на Невесиње, док је 13. бригада наступала ка Буни и Благају. Напад на Невесиње одложен је, услијед великог снијега и отежаног подилажења.

Заузимањем Широког Бријега и продором ка Миљковићу, те притиском према Коњицу и комуникацији Коњиц—Мостар, створени су повољни услови за напад на гарнизон у Мостару, па је штаб 8. корпуса донио одлуку (12. фебруара) за напад, којом је наређено:

— Двадесет шеста дивизија да изврши напад правцем Доњи Полог—Мостар;

— Деветнаеста дивизија да напада правцем Варда—Мостар;

— Девета дивизија да са сјевера изврши притисак на линију Раштани—Дрежница и одсијече гарнизон у Мостару од правца Сарајева;

— Двадесет девета дивизија да ослободи Невесиње и дјејствује према Мостару са сјевероисточке, источне и југоисточне стране, и да се обезбиједи према Коњицу.

Распоред непријатеља уочи напада на Мостар био је сљедећи: у рејону Дрежнице 359. пук 181. дивизије (пребачен из Сарајева), ојачан са око 400 усташа и артиљеријом; у Бијелом Пољу дијелови 369. дивизије (жан-дармерија, извиђачки и други дијелови); рејон Мостарског блата приштапски дијелови 369. дивизије; сјеверно и западно од Мостара главнина 370. пука 369. дивизије, дијелови 9. усташко-домобранске дивизије и још неки мањи њемачки дијелови; јужно од Мостара између Мостарског блата и Неретве један батаљон 9. усташке бригаде и један батаљон њемачког 369. пука са двије батерије топова. У граду Мостару налазили су се и 49. батаљон италијанских фашиста »Сан Марко«, Извиђачки батаљон 369. дивизије, чета тенкова и 369. артиљеријски пук (главнина).²⁴⁵

Напад на Мостар почео је 13. фебруара ујутро. Док је 26. дивизија, уз подршку артиљерије и тенкова, на свом правцу савладала важне тачке непријатељеве одбране, одбацивши га са положаја, 9. дивизија је избила на пругу Мостар—Коњиц коју је порушила на неколико мјеста, чиме је отежала извлачење непријатељских снага према Сарајеву. За то вријеме 19. дивизија (ојачана 12. бригадом) покретом између Варде и Мостарског блата, после жестоких борби на свом правцу, избија пред Орловац и Горњу Јасеницу.

Јединице 29. дивизије су тога дана лијевом обалом Неретве вршиле напад: 11. бригада према Коњицу и на пругу Брадина—Коњиц, 14. бригада ка Бијелом Пољу; Невесињска група (ојачана 10. бригада) на Невесиње (гдје су се налазила два батаљона 369. дивизије, ојачана италијанским фашистима и милицијом), у које до краја дана продире и води уличне борбе са неприја-

245 Исто.

тељем који се упорно бранио. И поред снажног отпора и жестоких борби, непријатељ је принуђен да се повлачи на правцу Бишине за Мостар, али су га на правцу повлачења сачекале јединице 10. бригаде, наишле му велике губитке, а остатке протјерале према Мостару. Невесиње је било ослобођено у јутро 14. фебруара. У борбама за ослобођење Невесиња уништене су и заробљене све јединице непријатеља које су браниле овај гарнизон, заплијењена му је опрема и наоружање.

Напад на Мостар настављен је 14. фебруара: 26. дивизија са Тенковском и Артиљеријском бригадом продрла је у западни дио града и избила на десну обалу Неретве. Послије подне (око 18 часова) пребацили су се тенкови преко моста и продрли у источни дио града (на лијеву обалу), а потом иза њих јединице 26. дивизије, које су, заједно са дијеловима 19. дивизије, до 19 часова очистиле цио град од непријатељских група и дефинитивно га ослободиле. Истог дана 13. херцеговачка бригада ослободила је Благај и Буну, гонећи и уништавајући дијелове посада које су се повлачиле према Мостару. Она је пред ноћ од болнице и јужног логора такође продрла у предграђе Мостара. У међувремену су 11. и 14. херцеговачка бригада успјешно дјејствовале и вршиле стални притисак према Коњицу и Бијелом Пољу.

И поред ангажовања наших јединица с једне и друге стране Неретве, дијелови разбијеног непријатеља са подручја Мостара успјели су да се пробију долином Неретве ка Коњицу и Иван-седлу, прихваћени од побочница благовремено постављених појачањем из Сарајева, које су обезбиједиле ово одступање. Наше јединице на овом правцу (19. и 29. дивизија) нијесу успјеле да у међувремену остваре повезивање и потпуно садјејство на овом сектору, што је непријатељ искористио.

Непријатељ је у борбама око Мостара и у Мостару имао велике губитке у људству и материјалу: њемачка 369. и 9. усташко-домобранска дивизија биле су разбијерш и смањене на бројна стања јачине пука. Оне су се касније, током повлачења ка Сарајеву, попуњавале од разбијених дијелова који су се прикупљали на овом

правцу, али више иијесу представљале борбено способне формације.

Послије завршетка мостарске операције 29. дивизија је враћена у састав 2. ударног корпуса и ангажована у гоњењу непријатеља према Сарајеву.

Гоњен од јединица 29. дивизије, непријатељ је убрзано напуштао преостала упоришта у долини Неретве и повлачио се према Сарајеву, па су том приликом ослобођени Грабовица, Јабланица, Рама, Острожац, Коњиц и Брадина. До краја фебруара непријатељске заштитнице одбачене су са овог правца на Иван-седло. Избијањем јединица 29. дивизије на Иван-седло (4. марта 1945) потпуно је и дефинитивно ослобођена територија Херцеговине.

Непријатељске снаге интервенцијом из Сарајева (7. СС дивизије) поново су успјеле да преотму Иван-седло од наших јединица и задрже га у својим рукама све до завршне етапе сарајевске операције, односно до 28. марта, када су отпочеле борбе за ослобођење главног града Босне и Херцеговине.

Губици непријатеља на сектору 29. дивизије за вријеме борби за ослобођење Херцеговине (септембар 1944—март 1945), износили су, по подацима наших јединица, око 9.400 мртвих, рањених и заробљених, при чему су у то вријеме заплијењена 52 топа, 79 минобачача, 42 митраљеза, 245 пушкомитраљеза и већа количина разне муниције, другог оружја и опреме.

Губици јединица 29. дивизије у овом периоду били су 2.098 мртвих, рањених и несталих бораца.²⁴⁶

246 Д. Комненовић—М. Кресо, поменуто дјело, стр. 351—475.